

Erdős Zoltán

A PREMODERN NEMZETFOGALOM SZERKEZETI VÁZLATA

HISTORIOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉS*

(Kézirat)

Pécs, 2017.

Bevezetés

A nemzetfogalmak és nemzeti identitások 18. század előtti története korántsem tekinthető tisztázottnak, bár a kérdést már-már áttekinthetetlen tömegű szakirodalom dolgozza fel. A tisztázatlanság egyik legszembetűnőbb jele az egységes terminológia teljes hiánya. Bizonytalan mindenekelőtt a modern nemzet és az azt megelőző formációk megnevezése: Szűcs Jenő a *gentilizmus* és a *nemzetiség* kifejezéseket vezette be,¹ Anthony D. Smith az *etnikus kategória* és *etnikus közösség* terminusokkal dolgozik, de a palettát tovább szélesíti a *premodern nemzet*,² a *kora nemzettudat*³ és a *prenacionalis tudat*⁴ megjelölés is. Hasonló gondot okoz nem egy esetben a különböző tartalmú fogalmak, így a *nép*, *etnikum* és *nemzet*, illetőleg a *nemzettudat*, *patriotizmus* és *nacionalizmus*⁵ fogalmának következetlen használata. Ugyanilyen zavaró különböző szinten lévő fogalmak összemosása: a *proto-nacionalizmus* kifejezés⁶ például összezavarja a közösségi keretet, illetve az új- és modernkori eszmeáramlatot jelölő fogalmat.

Nem kétséges tehát, hogy szükséges egy, a középkorra és kora újkorra is alkalmazható keretrendszer kialakítása, amelyben elhelyezhetőek a nemzetfogalommal, nemzeti identitással kapcsolatos jelenségek. Dolgozatom avval a céllal készült, hogy a magyar (és részben nemzetközi) szakirodalom reprezentatív részének áttekintése nyomán, a historiográfia klasszikus célkitűzéseinek megfelelően láthatóvá tegye az eddigi kutatások főbb csapásirányait, valamint az általuk felvetett elméleti és módszertani kérdéseket, remélve egyúttal, hogy ennek alapján körvonalazhatóvá válik egy megfelelően komplex és rugalmas, a középkorra és kora újkorra vonatkoztatva is jól használható fogalmi modell.

Előzetes módszertani megjegyzések

A fogalmi egység hiánya részben megoldatlan elvi szintű kérdésekre, részben pedig módszertani problémákra, a forrásadottságok nem kellőképpen reflektált sajátosságaira vezethető vissza.

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk – Szűcs Jenő szóhasználata alapján – a nemzet historikumát és a történetiszemlélet nemzeti látószögét: egyáltalán nem mindegy, hogy a történész a nemzetfogalmak és nemzeti identitások múltbeli változatait vizsgálja, vagy a társadalmi és eszmetörténeti fejlődés távlati, azaz utólagos értékelését végzi el.

*Köszönetet mondok Tóth Gergelynek és Tóth Zsombornak, amiért értékes megjegyzésekkel segítték a kézirat elkészítését.

¹ A szókészlet körüli diskurzusra: EHLERS 1984. 210. – SZVÁK 2008. 729-730. – ZIENTARA 1981. 307-309.

² SZVÁK 2008. 725.

³ ÓZE 2006. 11. – ÓZE 2016. 12.

⁴ SCHMUGGE 1982. 444.

⁵ A nacionalizmus szó jelentéstartalmára: SMITH 1995. 9.

⁶ LOGNA-PRAT 1999. 59. – Vö.: TÓTH Zs. 2015a. 6.

Mindez egyértelműnek tűnik, a különbségtételt mégis fontosnak tartom hangsúlyozni. A kutatómunka és a történeti művek megírása során, vagy a szakmai viták hevében ugyanis könnyen szem elől téveszthető ez a finom distinkció, és ez egész kérdéskörök kutatását vezetheti tévútra.

Hasonlóan banális kérdésnek tűnik, mégis fontos figyelmeztetni arra, hogy különbséget kell tenni nemzetfogalom és nemzeti identitás között. Míg az előbbi reflektált és racionális konstrukció, addig az utóbbi inkább érzelmi jellegű, személyes elkötelezettséget, involváltságot feltételez⁷ (az általában szinonimákként használt *nemzettudat* és *nemzeti önszemlélet* kifejezések tehát inkább a nemzetfogalomhoz állnak közel). A nemzeti identitás legáltalánosabb értelemben az ideológia megjelenése az egyén életvilágának hátterén. Az emberek saját élethelyzetük szerint használhatják az ideológia közkeletű elemeit, újrafogalmazhatják, újrendezhetik azokat, de a két oldal többé-kevésbé szorosan követi egymást: „*az életvilág alapszerkezete és a nemzeti ideológia által konstruált tudáskészlet között figyelemreméltó egybecsengések vannak.*”⁸ Az identitás, bár ideáltipikus módon leírható, csak folyamatszerűségében érthető meg, hiszen állandó reflexió és önreflexió révén alakul. Fernand Braudel megfogalmazása szerint az identitás „*valamiféle üledék, elegy, állandó feldolgozás, keveredés. Folyamat, önmagunkkal vívott harc, hogy fennmaradjunk. Ha ez megszakad, minden összeomlik. Egy nemzet csak akkor létezhet, ha vég nélkül keresi önmagát.*”⁹ A magyar történetírásban alighanem Perjés Géza volt az első, aki felhívta a figyelmet a nemzeti identitás összetett és dinamikus voltára, amely szerinte politikai és hitbeli motívumok, társadalmi ellentétek és a szolidaritás, önkép és szereptudat tényezői közötti összjátékból áll össze.¹⁰

Alighanem a nemzetfogalom és nemzeti identitás közti módszertani különbségtételre utalt 1934-es tanulmányában Deér József: a nemzet definícióját szerinte nem objektív, hanem szubjektív tényezőkre, azaz nem a közös nyelv, származás stb. meglétére, hanem ezek tudatára kell alapozni, hogy elkerülhetővé váljon mai fogalmaink visszavetítése.¹¹ A látszólag spekulatív megkülönböztetésnek komoly társadalomtörténeti tétje van. A fogalmi szinten kidolgozott nemzeti ideológia és a belsőleg megélt nemzeti identitás felfogható például egyazon diskurzus két oldalának. Ráadásul a két szint el is csúszhat egymáson, elvileg ugyanis nem kizárt, hogy valaki annak ellenére rendelkezik nemzeti identitással, hogy magára nézve nem tartja érvényesnek az elitek által képviselt, főáramú nemzetfogalmat;¹² mindez árnyalhatja a nemzet társadalmi kiterjedéséről alkotott képünket.

⁷ Vö.: SZABÓ A. P. 2012. 1117.

⁸ CSEPELI 1992. 108-109. – ASSMANN 1997. 130-133.

⁹ BRAUDEL 2003. 13.

¹⁰ PERJÉS 1975. 86-93.

¹¹ DEÉR 2005. 78-79. – Hasonló gondolat bukkan fel Anthony D. Smith egy 1991-ben megtartott előadásában is. SMITH 1995. 32.

¹² Vö.: BORDÁS 2014. 172-173.

Sajátos problémát jelentenek a forrásadottságok, a források értelmezése, hiszen olykor igen nehéz kitapintani a szövegek szóhasználatát mögött meghúzódó valóságot. A középkorra vonatkozóan tovább élezi a kérdést a forrásszegénység, a szöveghagyományozódás és (a magyar anyag esetében) a nyugati sémák követésének problémája. A nemzetnek *„sokkal kevésbé vannak forrásai [mint az anyagi vonatkozásokban tetten érhető államnak], amik pedig vannak vagy annak látszanak, szigorúan ellenőrzendők, hogy tényleg oda kapcsolhatók-e, illetve melyik korhoz köthetők.”*¹³ Ráadásul a magyar forrásanyag fogalmisága, kategóriarendszere összefonódott a nyugatival, a hazai szövegek sokszor nyugati mintákra vezethetők vissza; így csak különösen gondos munkával különíthető el mindaz, ami a sajátosan magyar fejlődéshez köthető.¹⁴ Talán még komolyabb gondot okoz a források gyakran széttartó szóhasználatát: nehéz feltárni, hogy a szerzőnként is változó terminológia mögött milyen aktuális politikai szándékok és milyen társadalmi valóság bújkol meg. Mindez pedig nehézkessé teszi egy, az egykorú szóhasználatot is tükröző elméleti keret kialakítását.¹⁵

Közhelynek számító megállapítás, hogy a forrásadottságok – főként az etnogenezis és a korai történet kérdéseiben – szükségessé teszik az etnológiai, szociológiai, régészeti és nyelvészeti adatok felhasználását.¹⁶ A nép és nemzet fogalmait érintő kutatások hosszú ideig mégis kizárólag a hagyományos eszmetörténet nyomvonalain zajlottak, és legfeljebb az irodalomtörténet-írással alakult ki termékeny párbeszéd (ezen belül is elsősorban a toposzkutatás könyvelhetett el komoly eredményeket¹⁷). Napjainkban mindemellett olyan határterületekkel is érdemes számolni, mint az írásantropológia¹⁸ és a politikai antropológia,¹⁹ vagy éppen a szövegek pszichológiai szempontú elemzése²⁰ – még akkor is, ha ezek módszerei nem tökéletesen kiforrottak, vagy középkori, kora újkori alkalmazásuk számos további elméleti kérdést vet fel.

A szövegekkel szemben a képi források felhasználása, értékelése egyelőre csak szórványos eredményeket hozott a nemzetfogalom kutatása szempontjából. Rózsa György és Galavics Géza a történetábrázolás és -értelmezés eljárásait dolgozta fel mono-

¹³ KRISTÓ 1998. 7.

¹⁴ SZÜCS 1974. 337-339. – A középkori és kora újkori európai politikai műveltség alapvető egysége nemcsak nehézséget, hanem előnyt is rejt, hiszen tág teret biztosít a komparatív vizsgálatoknak. ARMSTRONG 1982. 10. – TÓTH Zs. 2015a. 7-8.

¹⁵ ZÁSZKALICZKY 2015.

¹⁶ HÓMAN 2014. 16-17; 141. – SZÜCS 1997. 319-320. – A tudományos párbeszéd egyik sikertörténetét jelentik 1990-es évek őstörténeti kutatásai. Az MTA Őstörténeti Bizottsága tematikus konferenciákat szervezett, megjelentek a Honfoglalásról sok szemmel című sorozat kötetei, az akadémiai folyóirat két tematikus száma pedig elméleti és módszertani írásokat közölt: *Magyar Tudomány*, 103(1996): 4. sz. és 8. sz.

¹⁷ Programadó írás: TARNAI 1975.

¹⁸ TÓTH Zs. 2009.

¹⁹ TÓTH Zs. 2015a. 14-16.

²⁰ További irodalommal: ERDŐS 2014. 424-428.

grafikus szinten,²¹ Cennerné Wilhelmb Gizella pedig a nemzeti karakter, nemzeti ízlés külsődleges megnyilvánulásaként az öltözködést elemezte metszetsorozatok tükrében.²² A képi források összegyűjtése, értelmezése, és a reprezentáció, identitásformálás vizuális technikáinak vizsgálata azonban még rengeteg lehetőséget rejtget.

Nacionalizmus-elméletek²³

1. Primordialisták és konstruktivisták

A nemzet mibenlétét érintő elméleteknek két szélső változata alakult ki. A primordialisták szerint a nemzet a természeti kategóriákhoz hasonló, a nemzeti közösség az emberi élet alapvető keretét jelenti, és mint ilyen, lényegében nincs alávetve semmilyen történeti változásnak. Ennek az álláspontnak legnevesebb képviselői közé tartozik két amerikai antropológus, Pierre van den Berghe és Clifford Geertz.²⁴ Az elmélettel kapcsolatos legkomolyabb probléma, hogy jellegzetesen ahistorikus, így a nemzethez kapcsolódó jelenségek történeti alakváltozatai ennek keretében értelmezhetetlenek.

A másik szélső értéket az 1990-es években Tom de Meester, majd Véronique Lambert által kidolgozott konstruktivista megközelítés jelenti, amelyet a magyar irodalomban Kees Teszelszky honosított meg: *„A nemzetet úgy határozzuk meg, mint olyan mesterséges politikai közösséget, amelynek létezése nem vezethető vissza tényekre.”* Némi finomítva, a nemzet sajátos politikai körülmények között kialakult közösség, amelyet a politikai és értelmiségi elit által létrehozott narratívák legitimáló funkciója tart egyben – ezen narratívák közül Teszelszky a koronatradíciót vizsgálja behatóan.²⁵ A korona jelentése és a magyar rendi nemzet képe állandóan változott, értelmezése mindig az adott helyzet függvénye volt. A szerzők egyazon közös készletből válogatták ki az általuk használt érveket, motívumokat, nem is feltétlenül politikai és vallási meggyőződésük alapján, hanem *„kizárólag az aktuális politikai környezet szerint.”*²⁶ Hosszú távon tehát a koronaeszme fejlődésének iránya egy politikai diskurzus eredőjeként fogható fel, amelyre kisebb-nagyobb mértékben minden megszólaló hatással volt.

Evvel a felfogással rokon, bár jóval radikálisabb az a Homi K. Bhabha nevéhez fűződő posztmodern meghatározás, mely szerint a nemzet nem valós entitásként, sokkal inkább egy diszkurzív keretként ragadható meg.²⁷ Ez a gondolat látszik felbukkanni a mo-

²¹ GALAVICS 1986. – RÓZSA 1973.

²² CENNERNÉ 1996.

²³ Vö. a nacionalizmus kutatásának korszakolására, az elméletek tipológiájára: LAJTAI 2015b. 118-145.

²⁴ SMITH 1999. 3-5; 98-99.

²⁵ TESZELSZKY 2009. 65-67.

²⁶ TESZELSZKY 2009. 323.

²⁷ SMITH 2009. 11-13.

dern irodalomtörténeti kutatásokban: Bene Sándor megfogalmazása szerint „*meglehet, hogy valós lét nélkül, a manipuláció mesterfogásainak eredményeként állt elő az erkölcsi (felekezeti, nemzeti stb.) közösség, akár egy halotti prédikáció közönségének soraiból*”.²⁸ Ez a megközelítés a modernitás leírására született elméleten alapszik, amely napjainkra valóban érvényes lehet, ám a középkor és kora újkor felfogásától teljesen idegen (annál is inkább, hiszen Bhabha maga is modern jelenségnek tekinti a nemzetet). Evvel szemben a nemzet szociálisan és pszichésen megragadható, valós közösség, míg egy diszkurzív alakzat senkiből sem váltott volna ki érzelmi azonosulást, senkit sem késztetett volna önfeláldozásra.²⁹

2. Perennialisták

Arra vonatkozóan, hogy melyik korszakra tehető a nemzetek létrejötte, háromféle elmélet alakult ki. Ezek egyike a perennialista felfogás, mely szerint a nemzet ugyan nem természeti kategória, az azonban bizonyos, hogy az írott történelem során, de legkésőbb a 8-10. századtól az európai emberek nemzeti keretek közt éltek. A gondolat legfontosabb képviselői között találjuk Leopold von Rankét, Johan Huizingát és Erich Zöllnert.³⁰ A századforduló magyar történetírásában Marczali Henrik, Pauler Gyula és Timon Ákos fogadta el azt a nézetet, mely szerint a magyar nemzet léte megelőzte Szent István államszervező munkáját.³¹ Az újabb szakirodalomban kizárólag a művelődéstörténész Nemeskürty István képviselte ezt a koncepciót. Népszerű munkáiban nem fogalmazott meg semmilyen meghatározást, és implicit módon azonosnak tekintette a honfoglalás kori és a modern nemzettudatot. Kialakította egy idealizált nemzettudat képét – melynek alkotóelemei a közös nyelv, a küldetésstudat, a társadalmi szolidaritás érzése –, és ezt vetítette vissza a múltba. Az olvasónak így az a benyomása támad, hogy csak a közösség lélektani állapota, erkölcsi szintje és a nemzettudat erőssége változott, de az alapképlet lényegében azonos maradt évszázadokon át.³²

Ettől a reflektálatlan szemléletmódtól már Hóman Bálint eltávolodott az 1930-as években, megkülönböztetve három fő tényezőt. Míg az eredetközösségként, etnikai egységként értett fajiságot és a kulturális egységként értett népiséget őseredeti alakulásoknak tekintette, addig a közösség államszervezeti egységét és politikai arculatát jelentő nemzetet történeti produktumként írta le. A magyarság korán nemzetté szerveződött, azaz létrehozta államát, politikai intézményrendszerét, és azt – a rokon népekkel ellentétben – fenn is tudta tartani. Bár a nemzetté válás döntő mozzanata az államszervezés, a három komponens továbbra is szervesen kiegészíti és feltételezi egymást: a nemzet fogalma csonka „*a sorsközösség belső érzése és a fajiságban gyökerező szellemiség azonos-*

²⁸ BENE 2003. 671.

²⁹ SMITH 2009. 13-14.

³⁰ SZÜCS 1974. 193-194.

³¹ KRISTÓ 1998. 14.

³² NEMESKÜRTY 1991.

sága nélkül.”³³ Hasonló fogalmi összefüggések feltételezéséből indul ki újabban Azar Gat izraeli történész, aki etnikai közösség és politikum szoros kapcsolatát vallja: „*az etnicitás hozta/hozza létre az államot, az állam pedig az etnicitást kölcsönös és dialektikus folyamatban. Az etnicitás szerinte mindig is alapvető jelentőséggel bírt az államokon belüli és közötti önazonosság, összetartás és politikai szerveződés meghatározásában.*”³⁴

A perennialistákkal szemben jogosan fogalmazódott meg az a bíráló, hogy szemléletmódjukat a 18-19. századi történetírás fogalmisága, kategóriarendszere határozta meg. Márpedig a nemzetépítés korában professzionalizálódó „nemzeti tudományok” célja éppen az volt, hogy legitimálják a nemzetállamok létét, történeti érvekkel támasszák alá az állampolgárokkal és a többi állammal szembeni igényeiket. Számos kutató azonban anakronisztikus módon továbbra is ezekkel a retrospektív fogalmakkal dolgozott, és a modern nemzetek létét kritikátlanul a kora újkorig, vagy akár a középkorig vetítette vissza.³⁵

3. Modernisták

A perennializmussal szemben, szintén a 19. század végétől formálódott ki a modernista koncepció, amely szerint a nemzetek felépítése a modernizáció, a kapitalista gazdaság és a polgári társadalom kialakulásának velejárója volt; ezt a gondolatot képviselte Fustel de Coulange és Carlton Hayes.³⁶ A modernista táboron belül az 1960-as évektől többféle irányzat alakult ki, többek között Tom Nairn, Ernest Gellner, John Breuilly és Eric Hobsbawm munkája nyomán.³⁷ A magyar kutatások irányát hosszú ideig szinte kizárólag a Szűcs Jenő által kidolgozott, és a nemzetközi kánonba is bekerült,³⁸ nagy ívű koncepció határozta meg, míg az utóbbi évtizedben Benedict Anderson (először 1983-ban, magyarul 2006-ban megjelent) elmélete nyújtott újabb perspektívákat a szakirodalom számára.

Anderson koncepciója szerint a modern nemzet kialakulásának társadalmi és technikai feltételei a 18-19. századra teremtdtek meg. Elsőként a középkori univerzalizmus indult bomlásnak, széttöredezett a kereszténység latin nyelv által összefogott szakrális közössége, viszont megnőtt a népnelvek és a bürokratikus állam céljait szolgáló államnyelvek szerepe. A 17. században megdőlt a monarchiák szakrális legitimitációjának

³³ HÓMAN 2014. 63-65; 151.

³⁴ LAJTAI 2015a. 225.

³⁵ GEARY 2003. 16. – KLANICZAY 1976. 89. – Magyar példákkal: GYÁNI 2000. 95-97. – Német példákkal: LANGEWIESCHE 2003. 616. – Vö.: TRENCSENYI 2010. 136-137. – A „nemzeti tudományok” kérdése az utóbbi években a hazai kutatások egyik fontos területévé vált. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2005 novemberében „A nemzeti tudományok historikuma” címmel szerveztek konferenciát, melynek anyaga három évvel később jelent meg kötetben. Szintén fontos eredményeket közöl a Korall folyóirat „Tudomány a nemzetépítés szolgálatában” című tematikus száma: Korall, 16(2015): 62. sz.

³⁶ SZÜCS 1974. 194-195.

³⁷ SMITH 1999. 6-8. – TESZELSZKY 2009. 63-64.

³⁸ HOBBSAWM 1990. 4.

képzete. Ugyanekkor a nyomtatás-kapitalizmusnak köszönhetően elterjedtek a világi nyelvű olvasmányok, uniformizálódott az olvasás, és mindez lehetővé tette az azonos nyelven olvasók imaginárius közösségének kialakulását.³⁹ A 18-19. század során aztán létrejöttek, és a nyomtatásra és a központosított oktatásra támaszkodva standardizálódtak az irodalmi nyelvek és köznyelvek, zene, viseletek stb. egységeként felfogott nemzeti kultúrák; mindezek eredményeként (elvileg) zárt és kulturálisan egységes nemzeti közösségek alakultak ki. A normatív erővel bíró kultúra a nemzet politikai emancipációjának motorja lett.⁴⁰

A radikálisabb felfogás szerint a nemzetek nem szerves fejlődés eredményeként jöttek létre; a folyamat hajtóerejét és haszonélvezőit kizárólag a mindenkori elitek képezték. Az ipari és a francia forradalommal gyökeresen megváltozott gazdasági és politikai viszonyok között a lojalitás, legitimáció és szocializáció új formáira volt szükség. Az ideológiai alapot a nacionalizmus jelentette, amely egészen új kulturális közegbe illeszkedett: a populáris kultúra szintjén „kitalált hagyományok”, azaz részben tényleges tradíciókon alapuló, gyakran viszont mesterségesen kialakított jelképek, rituálék, történetek támogatják,⁴¹ a magaskultúra szintjén pedig az ugyanekkor differenciálódó „nemzeti tudományok” támasztották alá. Azaz a nacionalizmus nem a nemzeti létre támaszkodott, éppen fordítva, ő maga hozta létre a nemzeteket.⁴²

A Szűcs Jenő által kidolgozott elmélet, bár jóval nagyobb távlatokat fog át, hasonlóan a töréseket hangsúlyozza. Modellje szerint – a koncepciót itt kizárólag a magyar fejlődésre szűkítve – az eredetközösségre épülő barbár etnikai tudat nem élte túl az állam-szervezés korát, az alattvalói kötelékre épülő közösségi tudat nem élt tovább a 13. század végénél, a rendi nemzeti felfogás pedig nem élhette túl a 18. századot, amikor ismét egy fogalmilag gyökeresen új konstruktum jött létre.⁴³ Szűcs szerint radikális újdonságot három kategória: az ethnosz, a politika és a társadalom kategóriáinak összekapcsolódása hozott az újkorban. Bár mindhárom elem létezett már a korábbi századokban is, csak a modern nemzettudat foglalja őket egységbe, csak a 18. század óta fedik át egymást tar-

³⁹ ANDERSON 2006. 23-43. – A nyomtatás-kapitalizmus szerepére és a nyelvek standardizálására vonatkozó nézeteket finomítja: BURKE 2004. 89-100. – Ld. még: BARBIER 2010. 296. – Hans Kohn 1951-ben megjelent elmélete szerint az egész Európát megrázó háborúk, a nem európai kultúrákkal kialakuló kapcsolatok, az individualizmus és az erősebb politikai rendszerek iránti igény is hatással volt a nemzet kora újkori gyökereinek kialakulására. KOHN 1984. 18-21.

⁴⁰ ANDERSON 2006. 66-77.

⁴¹ HOBBSBAWM 2004.

⁴² GELLNER 2009. 67. – Vö.: CSEPELI 1987. 356.

⁴³ KRISTÓ 1998. 32. – Gyáni Gábor szerint Kristó eltúlozza a törések szerepét Szűcs koncepciójában, amely szerinte sokkal inkább épített a kontinuitásra. GYÁNI 2008. 8-9. – Egy korai írásában Klaniczay Tibor szintén a törésekre, a modern nemzet újszerű voltára helyezte a hangsúlyt: a kora újkori nemzetet a gazdasági egymásrautaltság, a közös nemzeti nyelv és a homogén etnikumú államterület hiánya, viszont a rendi különbségek megléte határolja el a modern nemzet fogalmától. KLANICZAY 1960. 9.

talmilag.⁴⁴ Mindez pedig lényegi módon meghatározza a modern nemzet fogalmának két alapvető sajátosságát, a szuverenitás és a totalitás iránti igényét.

A modern nemzet szuverenitás-igénye a kora újkorban gyökerezik. Nyugat-Európában az abszolutizmusok kovácsolták ki az államnemzetek politikai kereteit, majd „e keretből a szuverenitás elvi letéteményeseként szabadult ki a nemzeti társadalom, hogy gyakorlatilag kontrollja alá vonja az államot.”⁴⁵ A szuverenitás-igény egyfelől az állammal, másfelől a polgárokkal szemben nyilvánul meg: „a politikai hatalom és szervezet, maga az állam a 'nemzet' fogalmának függvénye: csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim; ha ilyen nem létezik, létre kell hozni. (...) a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el; a lojalitások konfliktusa esetén, ha pl. az állam nem fejezi ki a nemzeti koncepciót, az állampolgári hűség eszmeileg legitim módon megszeghető a nemzethez való hűség jegyében.”⁴⁶

A modern nemzet totalitás-igénye a külső zártagra és a belső homogenitásra irányuló igényben ragadható meg. Míg a korábbi századokban a különböző kötöttségek, vallási, nemzeti, rendi és alattvalói lojalitások átfedhették egymást, az újkortól a nemzet magának vindikálta az elsőbbséget a többi lojalitással szemben,⁴⁷ és a kizárólagosságot a többi nemzettel szemben: „minden ember egy bizonyos nemzethez tartozik (vagy kell, hogy tartozzék)”.⁴⁸ Ugyanekkor, míg korábban ismeretlen volt a formális jogegyenlőség fogalma, az újkorban kialakult az az elv, mely szerint „minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai.”⁴⁹ A nemzeti társadalom homogenitását szolgálta a jogegyenlőség mellett az is, hogy a központosított, állam által fenntartott intézményrendszeren keresztül mindenki számára elérhetővé vált a nemzeti kultúra. Még plasztikusabban jelenítik meg a modern nemzetnek ezt a totalitás-igényét Anderson metaforái. A népszámlálás, a térkép és a múzeum teljességre és kizárólagosságra törekvő klasszifikációs rendszereket jelölnek, a nemzetállam ezek által, folytonosságihiányok és átfedések nélkül határozza meg „az általa uralt emberek természetét, országa földrajzát és elődeinek örökségét.”⁵⁰

A modernista elméletek bírálói szerint mindössze a romantikus történetírással szembeni ellenhatásként jött divatba, hogy a történészek mechanikusan tagadják a nemzetek létét a középkor nagy részében.⁵¹ A nemzet 18-19. századi eredeztetésével azonban több elvi szintű probléma is van. Anthony D. Smith úgy látja, a modernisták elitista módon

⁴⁴ Szűcs 1974. 87; 143-144; 209.

⁴⁵ Keleten viszont, az eltérő középkori fejlődésből adódóan, a nemzet sokáig az államnak alárendelt formáció maradt. Szűcs 1983. 94.

⁴⁶ Szűcs 1974. 209.

⁴⁷ Szűcs 1974. 89. – Szűcs 1997. 338.

⁴⁸ Szűcs 1974. 208.

⁴⁹ Szűcs 1974. 209.

⁵⁰ ANDERSON 2006. 138-155. – Vö.: GELLNER 2009. 34-37.

⁵¹ BLOCH 2002. 460.

a magaskultúra elsőbbségét, a politikai mozgalmakat meghatározó ideológusok szerepét hangsúlyozzák,⁵² és nem számolnak a népi kultúra jelentőségével, a társadalmi rétegek közti kölcsönhatásokat és konfliktusokat figyelmen kívül hagyják,⁵³ vagy legjobb esetben is csak igen sematikus tárgyalják.⁵⁴ A radikálisabb modernisták emellett a hosszú időtartamok iránt is érzéketlenek, így számukra láthatatlanok maradnak a modern nemzeteket megalapozó etnikus keretek és szimbolikus bázis, melyek hosszú évszázadok alatt fejlődtek ki.⁵⁵ Determinisztikus modelljük szerint a nemzet egy mesterséges, szervesen képződményként tűnik fel, amely pusztán a társadalmi fegyverkezés egyik eszközét jelenti a hatalom birtokosainak kezében.⁵⁶

Még alapvetőbb módszertani hibát jelent Smith szerint, hogy a modernisták eleve úgy alakítják ki a nemzet definícióját, hogy az csak a modern nemzetet foglalhassa magában.⁵⁷ Ráadásul a modernista meghatározás tisztán analitikus, spekulatív konstrukció: a nemzet totalitás (azaz a kizárólagosság és homogenitás), illetve szuverenitás iránti igénye valószínűleg a világon sehol sem valósult meg maradéktalanul, Közép-Európában pedig egészen biztosan napjainkig beteljesületlen program maradt.

A modernista elméletet tovább gyengíti, hogy már a kora újkorban is felbukkantak olyan jelenségek, amelyeket a modernisták elképzelhetetlennek tartanak a francia forradalom előtt. Németnek lenni például a harmincéves háború idején nemcsak kulturális és erkölcsi értéket jelentett, hanem a politikai szuverenitás gondolatával is összekapcsolódott.⁵⁸ Azokat az értelmező és legitimációs eljárásokat is felfedezhetjük már a kora újkori irodalomban, amelyeket „kitalált hagyományként” Hobsbawm az új- és modernkorhoz köt: John Foxe mártírológiájának tétje *„egy ideológiai és politikai szempontból működőképes fiktív kapcsolat létrehozása”* a múlttal.⁵⁹ Sőt, szórványosan olyan jelenségek is előfordulnak, mint a Comenius által alkotott, meglehetősen „modern” nemzet-definíció.⁶⁰

4. Etno-szimbolisták

Az etno-szimbolista elméletet, a radikális modernizmus kritikájára alapozva, ugyanakkor építve is Anderson szerves fejlődést feltételező modelljére, Anthony D. Smith dolgozta ki az 1980-as évektől kezdve. Meglátása szerint a nemzet egy névvel, közös emlékekkel, szimbólumokkal és értékekkel, közös kultúrával, közös szokásokkal és standard jogrenddel

⁵² Ezen váddal szemben tiltakozik: GELLNER 2009. 160.

⁵³ SMITH 1999. 9.

⁵⁴ SZABÓ A. P. 2012. 1098.

⁵⁵ ARMSTRONG 1982. 7. – SMITH 2009. 13-40.

⁵⁶ SMITH 1999. 6-8. – Vö. Szabó András Péter igen plasztikus megfogalmazásával: SZABÓ A. P. 2012. 1092.

⁵⁷ SMITH 2009. 16. – Vö.: EHLERS 1984. 218.

⁵⁸ HEINISCH 1984. 34-35.

⁵⁹ TÓTH Zs. 2015a. 56.

⁶⁰ LUFFY 2015. 224. – SZABÓ A. P. 2012. 1155.

bíró, körülhatárolt területhez kötődő csoport.⁶¹ Smith tehát markánsan modernista meghatározást alkot,⁶² leszögezve azonban, hogy a modern nemzetek „*a premodern korszakokban és kultúrákban gyökereznek*”, nem alakulhattak volna ki a korábbi évszázadok öröksége nélkül.⁶³ A modern nemzetet megelőző és részben megalapozó formáció az etnikus közösség, amelyet a közös név, a közös eredet és leszármazás mítoszai, a közös emlékezet és esetleg a közös terület tart össze.⁶⁴ Még korábbra visszatekintve etnikus kategóriákat és etnikus társulásokat találunk, amelyek csak néhány kulturális jellegzeteségen, a nyelv, a szokások, öltözködés közösségén alapulnak, de a közös név és a szolidaritás érzése már nem feltétlenül van jelen.⁶⁵

Smith szerint a nemzetté válás alapvetően háromféle sémát követhet: megkülönbözteti az Észak-Amerikára és Dél-Afrikára jellemző migráns közösségeket, a Nyugat- és Észak-Európára jellemző laterális (arisztokratikus) közösségeket, valamint a Kelet-Európára és a Balkánra jellemző vertikális (démotikus) közösségeket. Ez utóbbiak kialakulásában az értelmiség vállalt vezető szerepet, a legfontosabb hajtóerőt pedig a népnyelvek művelése, a politikai mítoszok kialakítása és az „etnikai múlt” „újralfelfedezése” jelentette.⁶⁶

A nemzetté válás rendkívül összetett folyamata mindhárom esetben évszázadokig is húzódhatott. Nem csak arról van szó azonban, hogy „*a nemzetek kialakulásában résztvevő folyamatok némelyike a középkorig vagy talán még korábbra nyúlik vissza*,”⁶⁷ hanem bizonyos körülmények között jóval az újkor előtt is kialakulhattak olyan közösségek, melyeket joggal definiálhatunk nemzetként. Az ókori zsidóság például Smith szerint egyértelműen nemzetnek tekinthető, az angolok a 15. század végétől alkotnak nemzetet, míg a franciák és svájciak a középkor folyamán még csak etnikus közösséggé fejlődtek.⁶⁸ A modell tehát, a modernista definíció ellenére is elég rugalmas ahhoz, hogy a nemzetek kialakulásának tényezőit és összetevőit folyamatszerűségükben tudja megragadni, eloldódva egyúttal a túlzott Európa-centrikusságtól is. Mindennek köszönhetően a Smith-féle rendszerben kiválóan elhelyezhetőek a középkorra és kora újkorra vonatkozó kutatások, amelyek több ponton gazdagítják, árnyalják az eredeti modellt.

Marc Bloch először 1939-ben megjelent nagy művében a nemzettudat kialakulásának alapvonalait vizsgálta. Konceptiója szerint a törzsi, etnikai összetartozás tudata átvészelte a normann, magyar, muzulmán támadásokat és a politikai megosztottságot (ahogy ezt a pozitív önszemlélet és idegenellenesség 9-11. századi példái mutatják), majd

⁶¹ SMITH 2009. 29.

⁶² SMITH 1999. 104-105.

⁶³ SMITH 2004. 226-227.

⁶⁴ SMITH 1995. 30. – SMITH 2000. 27-28. – Vö.: SMITH 2004. 208-209.

⁶⁵ SMITH 2009. 27.

⁶⁶ SMITH 2004. 214-225. – SMITH 2009. 53-57.

⁶⁷ SMITH 2000. 27.

⁶⁸ SMITH 1999. 107-114. – SMITH 2005. 40-49.

a monarchikus államok foglalták nagyobb egységbe ezeket az etnikai kötődéseket. A politikai és párhuzamosan a nyelvi közösség tudatosulása, a monarchia iránti lojalitás erősödése nyomán, a 11-12. század fordulójára kikovácsolódott a francia és a német nemzeti tudat.⁶⁹

Újabban Cathy Shrank érvelt a nemzetfogalom hosszú időtartamú, szerves fejlődése mellett. Modellje szerint a nemzetretorika – Craig Calhoun által leírt – tíz jellemzője közül a 16. század derekára hét már jól adatolhatóan kialakult. Politikai vonatkozású ismérv a határok megléte, az adott területhez való történelmi, szakrális viszonyulás, valamint a szuverenitás igénye; kulturális egységre utal ugyanakkor a közös származás és a közös történet tudata, a közös kultúra (nyelv, hiedelmek, értékek és szokások) megléte, és a nemzet szerves egységként való elképzelése.⁷⁰

Immár a magyar kutatásokra térve, Kristó Gyula szintén az európai nemzeti formációk organikus fejlődését feltételezi. Ahelyett, hogy tipikusan modern fogalmakat emelne be a nemzet meghatározásába, a források nyelvezetének is megfelelő definíciót és a különböző alakváltozatok közötti lényegi minimumot keresi. Így, *„ha a lényegi folytonosság fennáll a középkori és a modern időkbeli jelenségek alapképletében, ha megeléjünk a nem parttalanra tárgult nemfogalmat, akkor a modern jelenségre alkalmazott szó középkori használatától sem kell feltétlenül elzárkóznunk.”*⁷¹

Kristó szerint a nemzet középkori fogalmának jellegét öt elem határozta meg.⁷² A nemzetet eredetközösségnek tekintették, ebből következett a kultúra, azaz a szokások és erkölcsök közössége. Ezekre a tulajdonságokra épült egy-egy nép eltúlzott öndicsérte és evvel együtt idegenellenessége, a többi nép lenézése; a 10. századtól már kimutathatóak egyes toposzok, amelyek később nemzetkarakterológiákká, nemzetkatalógusokká fejlődtek.⁷³ Nem kevésbé fontos elem a közös szimbólumrendszer, az áthagyományozott, vagy létrehozott történelmi tradíció; ez utóbbi példája a 12. századi francia monarchikus eszme. Evvel párhuzamos a szilárd politikai keretek kialakítása, amely a nemzet megszervezésének nélkülözhetetlen velejárója; fontos, de nem kizárólagos szerepet játszott a politikai akarat és a hozzá kapcsolódó propaganda, melynek kiváló példájául szolgál Suger apát tevékenysége.⁷⁴ Az állami keretek meglétével kapcsolódik össze a haza fogalma, amely a 13. századtól kapta meg nemzeti tónusát: a *patria* ekkor lett a megerősödő nemzetek hazája. A középkori nemzet ötödik ismérve, hogy milyen kifejezéssel jelölték ezt az új fogalmat: a 11-13. században a szervezett kultúrnépekre a *gens*, a távoli, barbár népekre pedig a *natio* szót használták, a középkor végére mégis a *natio* használata állandósult az

⁶⁹ BLOCH 2002. 461-464. – Veszprémy László szintén az 1100 körüli évekre teszi a nemzeti tradíció kereteinek kialakulását. VESZPRÉMY 2001. 109.

⁷⁰ MACZELKA 2017. 50-51.

⁷¹ KRISTÓ 1998. 9-10. – VÖ.: ZIENTARA 1981. 314. – ÓZE 2006. 17.

⁷² KRISTÓ 1998. 60-88. – KRISTÓ 2001. 29-30.

⁷³ VÖ.: FOERSTER 2009. 74-78. – SCHMUGGE 1982. 443-444.

⁷⁴ VÖ.: LE GOFF 2008. 228. – ZIENTARA 1984. 19.

európai kontextusban.⁷⁵ Kristó úgy találta, a közös nyelv és a társadalmi rétegződés kérdése nem feltétlenül volt része a nemzet középkori fogalmának.⁷⁶

Kristó szerint a nemzetek létrejötte három ősi pszichikai attitűdre vezethető vissza.⁷⁷ Az emberek összetartozásának igénye, a más közösségektől való elhatárolódás és a közösség öntúlértékelése már az ókori Keleten is kimutatható, ám a politikai berendezkedés, a technikai adottságok és a földrajzi viszonyok nem kedveztek ezek gyakori jelentkezésnek, összekapcsolódásának.⁷⁸ A történeti feltételek a középkorban értek meg: az államok kialakulása és megszilárdulása mellett a mobilitás sajátos formái (keresztes hadjáratok, zarándoklatok, külföldi egyetemjárás és a távolsági kereskedelem) tették lehetővé, hogy az emberek nagyobb földrajzi távlatokban és tágabb közösségekben, nemzetekben gondolkozzanak. Kristó szerint a nemzet a 12. századi Franciaországban született meg, az alapséma ez után terjedt el Európa többi részében.⁷⁹ A középkor végére így Európában már nem etnikus közösségekkel, hanem növekvő számban nemzetekkel kell számolnunk, melyeket az egyértelműség kedvéért a modern nemzetekkel szemben premodern nemzeteknek nevezhetünk.

Ami ezen belül a magyar fejlődést illeti, a középkorkutatók lényegében egyetértenek abban, hogy a fordulópontot a 13. század jelentette. Deér József, Perényi József és Kristó Gyula modelljei között csak a súlypontok kijelölésében van eltérés, és miután a magyar *nemzetiség* kialakulását Szűcs Jenő is erre a századra tette,⁸⁰ itt sem a történeti adatok, hanem azok értékelése, a fejlődés szervességének és a modern nemzet újszerűségének megítélése körül van vita.

Kristó a magyar nemzet kialakulásának döntő mozzanatát a 13. század elejéhez köti. Először a nyugati egyetemekről hazatért klerikusok honosították meg az ott elterjedt nemzetkarakterológiai toposzokat, amelyek a hazai politikai viszonyok között, a „meráni uralom” idején dús táptalajra leltek. A keresztény magyarok gestájában és Anonymusnál kitapintható xenofóbia Kézainál már a „*tiszta magyarság*”, a fajiség elveként fogalmazódott meg, mely szerint a tiszta magyarokkal idegen és kevert nemzetségek állnak szemben.⁸¹ A magyarok új, pogány volta ellenére is vállalható, sőt dicsőséges eredetmondáját

⁷⁵ Vö.: a *populus*, *gens* és *natio* jelentéstartalmai sokrétűbbek és változékonyabbak voltak, mint ahogyan Kristó bemutatja. A *natio* például az európai tér és társadalom szerveződésének sajátos, tág kategóriáját is jelentette, ennek jó példái a több valós nemzetet is átfogó egyetemi és zsinati *natio*k. HUIZINGA 1941. 25-28. – LE GOFF 2008. 229-230.

⁷⁶ KRISTÓ 1998. 93-95. – KRISTÓ 2001. 30. – A legtöbb kutató Kristóval szemben fontos szerepet tulajdonít a nyelvnek a nemzeti keretek, illetve a nemzeti tudatok, identitások létrejöttében. DEÉR 2005. 218 – PERÉNYI 1972. 91. – SZVÁK 2008. 738. – ZIENTARA 1984. 19-20.

⁷⁷ KRISTÓ 2001. 27-30.

⁷⁸ Vö.: PATAKI 2001. 408-409; 424-415.

⁷⁹ Vö.: ZIENTARA 1984. 11-12; 20. – Az angol nemzet elsőbbségét hangsúlyozza: LE GOFF 2008. 228.

⁸⁰ SZÜCS 1974. 93; 244; 409.

⁸¹ KRISTÓ 1998. 137-164. – Vö.: DEÉR 2005. 221; 230-236.

Anonymus alkotta meg, az elbeszélést tőle vette át és gazdagította Kézai, a 14. századi krónikakompozíció, majd Thuróczy és Werbőczy, akikkel a hun-magyar történet végleg bevéssődött a nemzet történeti tudatába.⁸² Szintén Anonymus művének képezi alapelemét az állam szerepének hangsúlyozása: ő végezte el a szent királyok kultuszának alapvetését, és erősítette fel a korona szentségének tanát; mindez Anonymus államnemzeti koncepcióját támasztotta alá.⁸³ „Magyarországon a 13. század utolsó harmadában megjelent az érzelmi elemekkel telített haza (patria) fogalma, s ezzel teljessé vált a nemzet ismerveinek az európai forrásanyag alapján megismert köre.”⁸⁴

Míg Kristó modellje igazolja, hogy a 13. századtól joggal beszélhetünk magyar nemzetről, és rekonstruálja a nemzettudat gondolati építőköveit, addig Deér József egy másik metszetben, folyamatszerűségében mutatja be a nemzettudat kialakulását és elterjedését. A fejlődés lényege, hogy a 13. század során felbomlott az alattvalói függésen alapuló, azaz vertikálisan szervezett közösség, amelynek helyét a horizontálisan szervezett, vagyis az együvé tartozás tudatán alapuló nemzet vette át.⁸⁵ A nemzeti tudat kiterjedése koncentrikus körökként bővült. Míg az államalapítást követően csak a királyi házat tekintették az állam fenntartójának, Kézainál már a nemesi *communitas* került ebbe a szerepbe. Ugyanekkor a közös származás és a közös karakter, a katonai erények tudata kiterjedt az egész népre,⁸⁶ és a földrajzi mobilitás felerősödésével a haza fogalma is kitágult az ország egészére.⁸⁷ A középkor végére Kézai művének gondolatisága a kéziratos másolatoknak, a Thuróczy-féle átdolgozásnak, valamint a ferences és domonkos prédikációknak köszönhetően gyakorlatilag a társadalom egészét áthatotta.⁸⁸ A nemzettudat ugyanekkor nemcsak egyre szélesebb körben terjedt, hanem egyre komplexebbé is vált, a magyar föld szeretete, a nyelv, a harcias és kemény magyar jellemről kialakított kép és a kereszténységet védő hivatás mítosza telítette.⁸⁹

A magyar nemzet és nemzettudat 13. századi eredeztetésével szemben Klaniczay Tibor egy kései, 1990-ben megjelent cikkében arra utalt, hogy a viharos és tragikus 16. század „sarjasztotta ki, formálta meg azt a nemzeti identitást, mely máig erőssége a magyar kultúrának.”⁹⁰ Ehhez a gondolathoz csatlakozik Őze Sándor, aki a török hódítással és a reformáció megjelenésével hozza összefüggésbe, és a 16. század első felére, közepére teszi a magyar nemzeti tudat kialakulását. A legalapvetőbb elemeket a végvidéken szolgáló katonák testületi tudata és a század derekára kialakuló (legalábbis először ekkor doku-

⁸² KRISTÓ 1998. 165-169. – Vö.: DEÉR 2005. 223-228. – PERÉNYI 1972. 92-100.

⁸³ KRISTÓ 1998. 170-173.

⁸⁴ KRISTÓ 1998. 173-175.

⁸⁵ DEÉR 2005. 86.

⁸⁶ DEÉR 2005. 221-223. – Vö.: BENDA 1937. 10-13.

⁸⁷ DEÉR 2005. 84.

⁸⁸ DEÉR 1938. 236-244.

⁸⁹ DEÉR 1938. 231. – DEÉR 2005. 93.

⁹⁰ KLANICZAY 2001. 45.

mentálható) hivatástudata, valamint az ütközőzóna népességével kialakult ambivalens viszonya jelenti: bár egyáltalán nem volt ritka a parasztokkal szemben alkalmazott erőszak, mégis erősebbnek bizonyult az egymásra utaltság és az összetartozás tudata.⁹¹ Ezt a közösségi érzést erősítette fel az obszerváns ferencesek és a protestáns lelkészek által hirdetett apokaliptikus világszemlélet, amely nemcsak egybevágott az ütközőzóna népességének létélményével és időtapasztalatával, hanem elfogadható magyarázatot adott a török hódításra, és megtartó erőt jelentett avval szemben.⁹² Bár a nemzettudat egyes elemei a középkorig nyúlnak vissza, a török hódítás és a reformáció által elindított földindulásszerű eszméletörténeti változások mélyebb és szélesebb körű hatást gyakoroltak a magyarságra: a nemzettudat forrásvidéke az ütközőzóna népességében keresendő.⁹³

Tóth Zsombor szerint szintén a kora újkorhoz kötődik a nemzettudat, illetve – Tóth szóhasználatával a patriotizmus – kialakulása; a 17. század második fele és a 18. század első fele a folyamat különösen fontos szakaszát jelenti. A kálvini reformáció beszédmódja nyitotta meg az átjárási lehetőségeket a teológia fogalmi nyelve és a patriotizmus diskurzusai között. Ennek történeti hátterét az erőszakos ellenreformáció, lélektani bázisát pedig a száműzetés, bebörtönzés, üldöztetés, vagyis liminális élethelyzetek tömeges megélése alkotta. Tóth a gályarab prédikátorokhoz kötődő szövegeket, Szőnyi Nagy István műveit, Komáromi János törökországi naplóját és Drexel-fordítását, valamint Bethlen Miklós önéletírását elemzi, mint annak a fejlődésnek lépcsőfokait, amelynek során eljutunk az igaz egyházért és a vallásszabadságért vállalt mártíromság teológiai fogalmától a haza érdekében vállalt tanúságtevő szenvedés önértékként való felfogásáig.⁹⁴ A folyamat végpontján Mikes Kelemen Törökországi levelei állnak: nála már a politikai emigráció minősül mártíromságnak, az üdvösség forrásának.⁹⁵ Míg azonban a felekezeti analógiára formálódó patriotizmus Mikessel lezárult, addig az erdélyi fejedelemségség idején lezajlott politikai diskurzusok hatása maradandóbbnak bizonyult: Luffy Katalin és Szabó András Péter kimutatta, hogy az ekkor lezajlott viták társadalmilag széles körben hatottak,⁹⁶ jelentős befolyást gyakoroltak a modern nemzeteszmére, a politikai nyelveknek nemcsak a szókincse, de részben a szintaxisa is fennmaradt,⁹⁷ és még a magyarság 19-20. századi nemzettudatára is lényegi hatást gyakorolt.⁹⁸

A magyar nemzettudat eredetével kapcsolatos elméleteket áttekintve úgy gondolom, nem szükséges egyik vagy másik modell mellett letenni a garast. Azt is feltételezhetjük – immár jelentősen tágítva a Smith-féle koncepció kereteit – hogy a nemzettudat

⁹¹ ÓZE 2006. 20-51.

⁹² ÓZE 2006. 53-101.

⁹³ ÓZE 2006. 263-269.

⁹⁴ TÓTH Zs. 2015a. 8-11.

⁹⁵ TÓTH Zs. 2015a. 124-124.

⁹⁶ LUFFY 2004. 113-121.

⁹⁷ SZABÓ A. P. 2012. 1098-1099.

⁹⁸ IMRE 1987-88. 44. – IMRE 1995. 10. – KLANICZAY 1960. 13.

többközpontú módon jött létre, vagyis különböző társadalmi csoportokban, különböző régiókban, egy-egy történelmi szituáció hatására bizonyos fogalmi elemek és érzelmi viszonyulások alakultak ki az emberekben. Ezek egymás mellé rakódtak, vagy egymásra rétegződtek, kölcsönösen áthatották, gazdagították, vagy éppen elfedték egymást. Egyes motívumok elhaltak, mások viszont napjainkban is komoly hatást gyakorolnak. A nemzet-tudat és nemzeti identitás elemeit, rétegeit a 13. század óta csakis állandó változásban és többféle alakváltozatban ragadhatjuk meg.

A premodern nemzetfogalom eredendő polifóniája

1. A fogalom természete

A nemzetfogalomnak gyakorlatilag megszületésétől kezdve többféle, egymás mellett létező változatával kell számolnunk. Szűcs Jenő szerint már a középkor évszázadaiban egymás mellett élt egy, az alattvalói kötelekeken alapuló államnemzeti, az etnikai közösségen és részben területiségen nyugvó nyelvemzeti, valamint egy rendi nemzeti koncepció.⁹⁹ (Kristó Gyula viszont amellett érvel, hogy tényleges párhuzamosságról nem beszélhetünk: Anonymus államnemzeti koncepcióját kifejtő gestája ugyanis a 13. század végén elkallódott, ráadásul egy vele ellentétes gyakorlat, az etnikai csoportok kiváltságolása kezdődött meg; így maradandó hatást csak a Kézai által kialakított nyelv-, illetve fajnemzeti koncepció gyakorolhatott a magyar fejlődésre.¹⁰⁰)

A középkor utolsó évtizedeire vonatkozóan Szűcs megállapítja, hogy az uralkodó rendi nacionalizmus mellett kialakult egyrészt egy humanista mellékáramlat, amely a műveltség igényét és a humanista erényideált kapcsolta a nemzet fogalmához, és nem nélkülözött egy társadalomkritikus hangvételt, másrészt pedig széles rétegekben hatott a kíméletlen felsőbbbségbírálatra épülő, a kiválasztottság tudatát, a bűnbeesés-tant is mozgósító obszerváns ferences gondolkör.¹⁰¹

A kép a 16-17. század során még összetettebbé vált. Klaniczay Tibor egy korai tanulmányában a nemesi nacionalizmus főárama mellett, illetve avval szemben polgári jellegű gondolköröket fedezett fel: a nemzet fogalmát egyfelől a humanizmus, másfelől a protestantizmus jelentősen kitágította.¹⁰² A Rákóczi-szabadságharc idején így a szegénytelegek már magukat tekintették a felkelés ügye fő letéteményeseinek, „arra azonban nem kerülhetett sor, még a Rákóczi-szabadságharc idején sem, hogy ezek összefüggő rendszerré kapcsolódjanak, és egy másfajta, a polgári nacionalizmus közvetlen elődjének tekinthető, nemzeti ideológiává fejlődjenek.” Ráadásul ezek az elemek a szabadságharc

⁹⁹ Szűcs 1974. 252-253.

¹⁰⁰ Kristó 1998. 177-190.

¹⁰¹ Szűcs 1974. 566-581. – Mindez a politikai gondolkodás kontextusába ágyazva: Kontler-Trencsényi 2008. 180-186. – A ferences gondolkörre: Madas 2004.

¹⁰² Klaniczay 1960. 16-18.

bukása után el is haltak, a 18. században így kizárólag a nemesi nacionalizmus élt tovább.¹⁰³ Klaniczay egy másfél évtizeddel később született, a barokk kori jelenségeket vizsgáló tanulmányában átalakította ezt a modellt: a nemesi nacionalizmus mellett legfontosabb irányzatokként a barokk katolikus nacionalizmust és a népi nacionalizmust írta le.¹⁰⁴ A nemzetről alkotott felfogások minden esetben a rendi és felekezeti szempontoknak rendelték alá, a származás, az etnikum és a nyelv viszont szerintem nem játszott jelentős szerepet a különböző koncepciók kialakításánál.¹⁰⁵

Napjainkban alapvetően két nyomvonalon zajlik a kora újkorban egymás mellett élő és egymást átfedő, egymásra ható nemzetfogalmak, nemzeti identitások kutatása. Az egyik, Magyarországon az ezredforduló körüli években megjelent irányt a politikai nyelvek kutatása jelenti. Ez olyan diskurzusok, közös jelentésmezők vizsgálatát takarja, amelyek hátterén a politikai koncepciók, így a nemzetfogalmak is formálódnak. A módszer *„azokat a teoretikus és retorikai kontextusokat [állítja előtérbe], amelyeken belül az adott szerzők kijelentései jelentést nyernek, azt a horizontot, amelyen intenciók, megfontolásaik tradíciókövetése vagy újdonságértéke értelmezhető. Minden egyes elméleti nyelvet egy meghatározott sor nyelvi konvenció jellemez, amelyek előírják, hogyan fogalmazható meg a politika, illetve milyen módokon legitimálhatók annak intézményei és gyakorlati eljárásai.”*¹⁰⁶

A politikai nyelvek kutatásának eredményeit Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton foglalta rendszerbe. Nyugat-európai forrásanyag alapján négy alapvető diskurzust különítettek el: a humanista patriotizmus, a „választott nemzet”, az államrezon és a felvilágosult patriotizmus politikai nyelveit. Kelet-közép-európai viszonylatban szintén négy, a nyugatitól némileg eltérő diskurzus ragadható meg: a normatív múlt, a nemzeti nyelvek és a kulturális patriotizmus humanista konstrukciója, a rendi politika, melyet a 17. században az államrezon gondolatának megjelenése is színezt, a felekezeti pluralitás és konfesszionalizáció hatása alatt formálódó nemzettudat, és végül, a patriotizmus monarchikus, alkotmányos-polgári és kulturális formáinak a 18. század második felében a felvilágosodás hatása alatt formálódó koncepciói.¹⁰⁷

A politikai nyelvek kutatásához kapcsolható Szabó András Péter munkája, aki az erdélyi fejedelemségek éveire koncentrálna, missziók, prédikációk, imádságok és történeti művek alapján kísérelte meg *„összeállítani az ezekben szereplő politikai nyelvek közös szótárát, egészen pontosan megkeresni annak közösségi identitásokra vonatkozó rögzült kifejezéseit”, a nemzet és a haza jelentéseit, a hozzájuk kapcsolódó állandó jelzőket, képeket, toposzokat.*¹⁰⁸ A korszakra vonatkozóan négy politikai nyelvet tárt fel: az „igaz ma-

¹⁰³ KLANICZAY 1960. 20-21.

¹⁰⁴ KLANICZAY 1985. 140-149.

¹⁰⁵ KLANICZAY 1985. 150.

¹⁰⁶ BENE 2004. 8-9.

¹⁰⁷ TRENCSENYI-ZÁSZKALICZKY 2010. 54-55.

¹⁰⁸ SZABÓ A. P. 2012. 1110-1117.

gyarság” kategóriája köré szerveződő nemesi nacionalizmus nyelvét, melynek protestáns és katolikus változata is kialakult, az ószövetségi nyelvezetet használó református nemzeteszmet, a két politikai beszédmód ötvözetéből előállt és később a kuruc mozgalmak eszmei alapjául szolgáló nyelvezetet, és végül a kimondottan a „szegény község” sajátjaként megjelenő millenarista politikai radikalizmus beszédmódját.¹⁰⁹

A másik nagy kutatási irányt a Bitskey István által kidolgozott módszertan jelenti. Megállapítása szerint az egyes identitáselemek különféle kapcsolódásaiból a kollektív önreprezentációk legalább ötféle alapmodellje állt elő a kora újkorban.¹¹⁰ A Janus Pannóniusnál felbukkanó, majd a Jagelló-korban meghatározóvá váló humanista patriotizmus fő motívuma a műveltségesség és a közös haza képzete volt.¹¹¹ Az erdélyi századok „kettős identitástudatát” az Andreanum óta meglévő kollektív öntudat, a hagyományok és a nyelv alapozták meg, ezt az 1540-es évektől a reformáció bővítette újabb elemekkel. A századok elkülönülésük ellenére is az ország egészét tekintették hazájuknak, magukénak érezték az ország történelmét és a védőbástya-toposzt is magukra vonatkoztatták.¹¹² A „mezővárosok magyar református öntudata” az etnikai közösség tudatának és a 16. század végére megerősödő kálvinista felekezeti öntudatának összekapcsolódásával alakult ki. Felső-Magyarország multikulturális identitástudata a többnyelvű, etnikailag és felekezetiileg is sokszínű térségben jött létre, ahol az elsődleges keretet a regionális és városi öntudat alkotta.¹¹³ A barokk katolikus nemzettudat a magyarságtudat és a Habsburg-párti politikai orientáció összekapcsolódását jelentette, ami azonban nem járt a rendi szabadságok feladásával. Éppen ellenkezőleg, a szentkorona-tan, Szűz Mária és a magyar szentek kultusza nem az önfeladás irányában hatottak, viszont lehetővé tették a magyar érdekek megfogalmazását egy nagyobb, birodalmi integráción belül.¹¹⁴

A nemzeti identitás modelljeit Bitskey szerint belső és külső hatások bonyolult összjátéka alakította. Figyelembe kell venni mindenekelőtt a történeti helyzetre reflektáló történelemszemléleti konstrukciókat, és a felekezeti öntudatokat erősítő vitairatokat. Sok esetben nyugati egyetemjárások, utazások során kapott impulzusok készítették a magyar, illetve magyarországi értelmiségieket identitásuk határozottabb tudatosítására, máskor kimondottan az elítélő nemzetkarakterológiai toposzokra igyekeztek méltó választ adni.¹¹⁵

Bitskey tehát több aspektus, földrajzi, társadalmi, politikai, felekezeti, nyelvi és etnikai szempontok összekapcsolásával egy többdimenziós modellt hozott létre, amely képes kezelni az identitás alakváltozatainak egymás mellettségét, időbeli változását, és az

¹⁰⁹ SZABÓ A. P. 2012. 1117-1150.

¹¹⁰ BITSKEY 2007a. – BITSKEY 2008.

¹¹¹ Vö.: HEINISCH 1984. 32-33. – KOSELLECK ÉS MTSAI 1992. 288-292.

¹¹² Vö. a századok történeti tudatára: SZEGEDI 2002.

¹¹³ BITSKEY 2006. 123-140. – Tudatosan kapcsolódik Bitskey programjához: PÉTER 2011.

¹¹⁴ Vö.: KLANICZAY 1985. 147-148.

¹¹⁵ BITSKEY 2006. 141-201. – BITSKEY 2007b. 7. – A külföldi toposzokkal szembeni védekezés néhány esetére: POLGÁR 1942. 55-56. – TURÓCZI-TROSTLER 1939. 12.

egyes átmeneti jelenségeket, valamint érzékeny a politikai szintéren egyáltalán nem, vagy kevésbé artikulálódó formák iránt is. A módszertan jelentőségét adja, hogy – a magyar kutatásokban lényegében egyedülként – meghaladja a nemzetfogalom eszmetörténeti alapú vizsgálatát, ehelyett a nemzeti identitás változataira összpontosít, vagyis alapvetően lélektani jelenségeket elemez, történeti produktumként értelmezve azokat.

A nemzetfogalom nemcsak a koncepciók szintjén bizonyult polifonikusnak, de még inkább teszi ezt a képet a szövegek szintjén a szóhasználat kiforratlansága és a fogalmak definiálatlansága.

A latin *populus*, *gens* és *natio* szavakkal kapcsolatban a 16. századra vonatkozóan Zászkaliczky Márton eltérő sémák egyidejű jelenlétére figyelmeztet. Werbőczy a nemesiség megjelölésére és a köznéptől való elhatárolására a *populus* kifejezést használja; a *natio* szó ugyanekkor kevés alkalommal tűnik fel nála. Werbőczyvel szemben Oláh Miklós a fogalmak eltérő hierarchiáját alakította ki: a *populus* jelentette a legalsó szintet, a *natio* a királysággal rendelkező európai népeket jelölte, a *gens* kifejezés pedig kizárólag a hunokat, magyarokat, székelyeket ölelte fel.¹¹⁶ A latin terminológia, úgy tűnik, a 17. század második felére tisztázódott valamelyest.¹¹⁷

Az etimológiai kutatások szerint a magyar *nemzet* szó első előfordulása a 14. századra tehető, a közös származásra utaló *nemz* szóból ered.¹¹⁸ A 16-17. században a kifejezés részben megőrizte az eredeti, genetikus leszármazásra utaló jelentését (*származék*, *szülött*, *utód*, illetve *család*), de a társadalmi állásra utalva jelölhette az azonos jogokkal rendelkezők közösségét, vagy általában az emberiséget, emberi nemzetet is.¹¹⁹ A *nép* evvel szemben az egyszerű sokaságot, egy adott területen élők összességét, máskor kifejezetten az adófizetőket, a kiváltságok nélküli, egyszerű, esetleg műveletlen köznépet jelentette. Speciális értelemben jelölhette a katonaságot, hadinépet, vagy más foglalkozási közösséget („*áros népek*”, „*juhos népek*”).¹²⁰ Az értelmezést még nehezebbé teszi, hogy nemcsak a *nemzet* és *nép* kifejezések jelentéstartományának társadalmi rétegzettségével kell számolni, hanem etnikai és földrajzi kiterjedésük változataival is: a nemzetről alkotott képet a szerző Hungarus-tudata, magyarságtudata, vagy éppen transzilván-tudata is befolyásolhatta.¹²¹

Az instabil fogalmiság és szóhasználat az esetek jelentős részében a társadalmi konszenzus képlékenységére, vagy hiányára vezethető vissza,¹²² előfordult azonban az is,

¹¹⁶ ZÁSZKALICZKY 2015.

¹¹⁷ SZABÓ A. P. 2012. 1115. – Ugyanez a fejlődés figyelhető meg a lengyel források terminológiájában is. TAZBIR 1984. 53-54.

¹¹⁸ BENKŐ 1970. 1012.

¹¹⁹ BEKE 2004. 642. – SZABÓ-VÁMSZER 1997. 618-625.

¹²⁰ SZABÓ-VÁMSZER 1997. 627-632.

¹²¹ LUFFY 2015. 201.

¹²² LUFFY 2015. 222-223.

hogy a szerzők szándékosan hagyták homályban, melyik nemzet-koncepcióval dolgoznak. A Bocskai-szabadságharc idején keletkezett szövegek azért nem definiálták egyértelműen a nemzetet, hogy annak körébe bárki beleérthesse magát, akármelyik rétegből érkezen is, és így minél szélesebb egység alakuljon ki a felkelők oldalán.¹²³

Határozott tendenciák szerencsés esetben is csak egy-egy szerző életművében rajzolódhatnak ki. Luffy Katalin aprólékos elemzés tárgyává tette Medgyesi Pál prédikációit, kiválogatta és a Szenci Molnár Albert szótárában szereplő latin megfelelőikkel is egybevetve jelentésük alapján csoportosította a vonatkozó kifejezéseket. Úgy találta, hogy Medgyesi prédikációiban egyetlen alkalommal tűnik fel a nemesi nemzetfogalom, a nemzet nála legtöbbször a nép általánosabb jelentésű fogalmával azonosítódik. Így teológiai és morális értelemben, amikor a nemzet testéről, a nemzet bűneiről beszél, a fogalmat a nép egészére kiterjeszti – persze mindez a kontextusból következően csak üdvtörténeti jelentőséggel bír, gyakorlati, politikai jelentőséggel nem.¹²⁴

Ami a szóhasználat mögött meghúzódó valóságot illeti, Szűcs Jenő szerint „a 18. század előtt Magyarországon a ‘nemzet’ háromféle fogalma (és valósága) élt egymás mellett”: a kontextustól függően jelölhette az alattvalói viszonyt, a rendi státust, vagy az etnikai-nyelvi közösséghez tartozást. „Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas ‘nemzeti’ státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással.”¹²⁵ Képszerűbben úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezek a jelentések nem megfértek egymással, hanem elcsúsztak egymáson; így volt lehetséges a középkorban, hogy valaki egyszerre legyen „gente Hungarus” és „natione Latinus”,¹²⁶ a kora újkorban pedig, hogy egy szlovák lelkész a magyar nemesi nacionalizmus fogalmait használja.¹²⁷ A jelenség legtöbbször idézett esetei Janus Pannonius és Zrínyi Miklós, akik egyszerre tekinthetők – mai fogalmaink szerint – horvátnak és magyarnak.¹²⁸ Az újabb szakirodalomban Nógrádi András elemezte Zrínyi nemzeti identitását, új fogalmiság bevonásával, pszichológiailag is megalapozott módon: a rendi nemzet és nyelvi nemzet hagyományos dichotómiáját felülírva megkülönböztet veleszületett identitáselemeket (születési hely, felmenők, anyanyelv) és megszerzett identitáselemeket (műveltség jellege, beszélt nyelvek, társadalmi és jogi státus, betöltött pozíciók). Míg előbbiek alapján egyértelműen a horvát, utóbbiak tekintetében viszont a magyar kötődés mutatkozik erősebbnek. Zrínyi szubjektív identitástudata így a két közösséghez való egyidejű, ám különböző szintű kötődés elemeiből állt össze.¹²⁹

¹²³ ZÁSZKALICZKY 2015.

¹²⁴ LUFFY 2015. 205-214; 223.

¹²⁵ SZÜCS 1997. 337. – Krista Zach főként Erdélyre fókuszáló kutatásai alapján a *nemzet* jelentésének négy rétegét határozza meg: az etnikai, politikai és jogi jelentés mellett az etnikai és felekezeti közösségek átfedései által konstituált felekezeti jelentést is feltételez. ZÁSZKALICZKY 2015.

¹²⁶ SZÜCS 1974. 89. – VÖ.: HOBBSBAWM 1990. 58.

¹²⁷ KLANICZAY 1985. 150.

¹²⁸ KLANICZAY 2001. 14-18. – További példákkal: KLANICZAY 1973.

¹²⁹ NÓGRÁDI 2014.

2. A közép-európai régió természete

A nemzetfogalom és nemzeti identitás összetett jellegét nemcsak a fogalom természete magyarázza, hanem az összképet a mögötte meghúzódó társadalmi valóság, a közép-európai régió sajátosságai is tovább színesítik. A középkor végén és a kora újkorban a térséget a kevert etnikai helyzet, sérült államterületek, nemzetek feletti dinasztiák és perszonáluniók, valamint a kialakuló felekezeti megosztottság jellemezte, ráadásul erős oszmán és spanyol kulturális hatással is számolnunk kell. A politikai és kulturális identifikációk, eltérő lojalitások egymást átfedő, egymásra ható típusai és rétegei olyan összetett képletet alkottak, amit a 18. században kialakuló modern bürokratikus államok sem tudtak tisztázni (éppen ellenkezőleg, a homogenizáló törekvések csak újabb konfliktusokkal terhelték a helyzetet).¹³⁰

Ebből a képletből kiindulva Moritz Csáky azt javasolja, hogy a történetírásnak szakítania kell a kizárólagosságra és homogenitásra épülő narratívával. *„A kultúra nem egyszerű, nem egyértelmű; a kultúrát nem szemlélhetjük esszencialista vagy egészelvű formációként, mint ahogy ezt mind a mai napig sugallja és alkalmazni kívánja a nemzeti narratíva; a kultúra mindig dinamikus és performatív, többértelmű és komplex.”*¹³¹ Ha a kultúrát kommunikációs térnek tekintjük, akkor láthatóvá és értelmezhetővé válnak az átmeneti és határjelenségek – köztük az egymáson elcsúszó nemzeti, politikai, nyelvi kötődések –, és az ezeket létrehozó összetett folyamatok.¹³² Mindez persze alapjában kérdőjelezi meg a nemzeti kultúrák homogenitásáról alkotott képet; alighanem ez magyarázza, hogy mindeddig kevés olyan feldolgozás született, amelyek *„diszkurzív hagyományokkal, kollektív, de ‘szub-nacionális’ egységekkel és identitásokkal foglalkoznak”*, és a kulturális kölcsönhatásokra helyezik a hangsúlyt, akár makro-, akár mikro-szintű elemzések során.¹³³ Ebben a tekintetben igazi mérföldkő a kompozit államok, nemzeti történelmek és a patriotizmus diskurzusainak bonyolult összefüggésrendszerét bemutató, a tárgyalt témákat és a kutatói hálózatot illetően is Közép-Európa egészét lefedő monumentális tanulmánykötet, mely 2010-ben jelent meg Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton szerkesztésében.¹³⁴

Előzetes keretdefiníció

Szvák Gyula joggal állapította meg csaknem egy évtizede, hogy nem rendelkezünk a pre-modern nemzet érvényes meghatározásával, *„de a gyakorlatban több-kevesebb bizonyos-*

¹³⁰ CSÁKY 2010. 5-7. – TRENCSENYI-ZÁSZKALICZKY 2010. 47. – A hódoltságra vonatkozóan: ÁCS 2012. 8-9. – A 16. századi politikai elitre: PÁLFFY 2010. 129-133.

¹³¹ CSÁKY 2010. 21. – Vö.: TRENCSENYI-ZÁSZKALICZKY 2010. 49.

¹³² CSÁKY 2010. 19-20. – Vö.: FRIED 2002.43.

¹³³ TRENCSENYI 2002. 145.

¹³⁴ A kötet célkitűzésére, tematikájára és módszertanára: TRENCSENYI-ZÁSZKALICZKY 2010. 55-72.

sággal tudjuk, miről beszélünk. Általában a közös területen élő, nagyjából azonos nyelvet beszélő embercsoportokat értjük rajta, akikben él a közös történelmi hagyományok és kultúra által táplált összetartozás-tudat.”¹³⁵ Ezt a keretdefiníciót annál is inkább jól használhatónak látom, mert lényegét tekintve egybevág a szociálpszichológia által felállított meghatározással. Csepeli György definíciója alapján „[n]emzeti ideológiának azt a történelmileg kialakult és kollektíve osztott tudáskészletet nevezzük, mely változó mértékben megelőző etnocentrikus képzetekre épülve, azok társadalomlélektani örökségeként, elgondolhatóvá, átérezhetővé és kimondhatóvá teszi a nemzeti csoporthoz való tartozást a nemzeti csoport tagjai számára.” A nemzeti eszme bőven meríthet prenacionális tudati formákból, és összekapcsolódhat vallási, politikai képzetekkel. Ebből is következően egyes nemzetekben és történelmi korokban sokféle alakváltozatban bukkanhat fel, és a tudatosság különböző fokain fejeződhet ki.¹³⁶

Bár nem szűkölködünk különböző tipológiákban¹³⁷ és szerkezeti vázlatokban,¹³⁸ a nemzet pontosabb és differenciáltabb meghatározásának előfeltétele volna, hogy megnyugtatóan tisztázzuk az egykorú szóhasználat törvényszerűségeit (azaz a végére járjunk annak a kérdésnek, vajon valóban egy közös nemzet-diskurzusról beszélhetünk-e), és hogy az egyes fogalmakat egyértelműen meg tudjuk feleltetni a mögöttük rejtő társadalmi valóságnak.¹³⁹ Mivel ez a filológiai feladat messze meghaladja az erőimet, a dolgozat további részében arra teszek kísérletet, hogy a kérdést a „hátsó útról megközelítve”, a szakirodalmi hagyomány áttekintése nyomán alakítsam ki a középkorra és a kora újkorra (azon belül is elsősorban a magyar fejlődésre) vonatkozóan használható nemzetfogalomnak legalább a belső szerkezetét. Nem vitákat, vagy egy-egy szerző életművét szeretném

¹³⁵ SZVÁK 2008. 739.

¹³⁶ CSEPELI 1992. 54-57. – Vö.: PATAKI 2001. 419.

¹³⁷ A különböző jelenségeket középpontba állító, különböző súlypontokat kijelölő tipológiák leg-többje végső soron az államnemzet és kultúrnemzet, avagy francia és német nemzetfogalom hagyományos megkülönböztetésére megy vissza. Pl.: Hans Kohn tipológiájára: LAJTAI 2015b. 128. – Hasonlóan: MÜNKLER 1989. 86. – A dichotómia meghaladására a politológus Alain Dieckhoff tett javaslatot, kimutatva, hogy a két modell között csak fokozati, és nem lényegi eltérés áll fenn. DIECKHOFF 2002. – Ernest Gellner a kulturális önazonosság, a hatalomhoz és az oktatáshoz való hozzáférés különböző változatai alapján alakított ki tipológiát. GELLNER 2009. 115-140. – John Armstrong rendkívül összetett, fejlődéstörténeti alapú tipológiát dolgozott ki. ARMSTRONG 1982. 288-299.

¹³⁸ A fogalomtörténeti megközelítés szerint a nemzet fogalma két ellentétpárra épül: a fent-lent opozíció társadalmi értelemben, a kint-bent reláció pedig etnikai és kulturális értelemben jelöli ki a nemzet határait. KOSELLECK ÉS MTSAI 1992. 144-146. – Patrick J. Geary másfajta koordináta-rendszert javasol. Kutatási szerint a késői antikvitásban kétféle fogalomhasználattal találkozunk: míg a rómaiság a közös államkereten és jogrenden alapult, addig a barbárokat a származáson, nyelven, szokásokon alapuló közösségnek látták. Lényegében tehát a rómaiak és barbárok közti határvonalat, a határ két oldaláról két eltérő, jogi, illetve biológiai kategória segítségével jelölték ki. GEARY 2003. 42; 63.

¹³⁹ Vö.: ZÁSZKALICZKY 2015.

rekonstruálni, hanem jelenségeket és kérdésköröket, illetve az ezek megítélése körül kialakult érveket, érvcsoportokat igyekszem elkülöníteni.

Szerkezeti elemek, csomópontok

1. Állami keretek, politikai közösség

A haza egyrészt egy nemzeti közösségnek egy bizonyos területhez való kötődését fejezi ki, másrészt viszont ezen az adott területen megszerveződő államhatalom iránti lojalitásra is utal. Ami először is a területiséget illeti, a nemzetek léte elképzelhetetlen volna egy-egy területhez való reális és szimbolikus kapcsolódás nélkül. Egy körülhatárolt terület legalapvetőbb értelemben a nemzet létének térbeli kereteit alkotja, a birtoklás pusztá ténye biztosítja a szükséges fizikai és érzelmi biztonságot a közösség számára, legitimálja az erőforrások feletti rendelkezést és kijelöli a közösség földrajzi helyét a többi nemzet között.¹⁴⁰ A területet efelett szimbolikus értelemben is be kell rendezni: az ősök számon tartott nyugvóhelyei, a közösen megélt események (olykor megjelölt) helyszínei a nemzet történetének bizonyosságául is szolgálnak, őrzik a közösség emlékeit, megjelenítik a folytonosságát.¹⁴¹

Jóllehet a területiséggel szemben a nemzet fogalma nem feltétlenül tartalmazza az önálló, szuverén államiságot,¹⁴² az európai nemzetek egyik ideáltipikus alapvariánsának létrejöttében az állam meghatározó szerepet játszott.¹⁴³ az uralkodói hatalom és az azt támogató értelmiségiek a politikai szimbólumok,¹⁴⁴ politikai szentek és relikviák¹⁴⁵ mozgósító erejére és legitimáló funkciójára támaszkodhattak. Az etnikai értelemben vett egységet, kulturális értelemben pedig az egység tudatát tehát az állam hozta létre.¹⁴⁶

A magyar nemzet kialakulásában – a francia fejlődéshez hasonlóan – nagy szerepet játszott az állam. Deér József szerint a közösségi érzés az Árpád-kor első két évszázadában nem az együvé tartozás, hanem a közös alattvalói függés tudatán alapult, ám ez a 13. század második felében gyökeresen megváltozott: immár a nemesi *communitas* tekintette magát az állam fenntartójának, és ezzel párhuzamosan az uralkodóház származás- és küldetéstudata is kiterjedt erre a rétegre.¹⁴⁷ Mályusz Elemér megfogalmazása szerint

¹⁴⁰ SMITH 1999. 64.

¹⁴¹ SMITH 1999. 149-151. – VESZPRÉMY 2001. 102-103.

¹⁴² SMITH 1999. 105.

¹⁴³ A középkori francia fejlődésre: GUNÉE 1984. – Az állam szerepét kevésbé hangsúlyozzák, viszont a humanizmus hatásait központi jelentőségűnek tartják: TRENCSENYI-ZÁSZKALICZKY 2010. 13-19.

¹⁴⁴ A francia politikai szimbólumok szerepére: MENACHE 1984. 29-32.

¹⁴⁵ DEÉR 1938. 115-117. – ZIENTARA 1984. 19.

¹⁴⁶ A folyamat két oldala persze szorosan összefonódott, vagyis az állami egység és kulturális egység, a központi hatalom megerősítése és a regionális kultúrák beolvasztása kéz a kézben jártak. DIECKHOFF 2002. 12-22.

¹⁴⁷ DEÉR 2005. 221-223.

„amint az államhatalom egyre szélesebb talapzatra jutott, azzal párhuzamosan növekedett a nemzettudat, a nemzeti érzés.”¹⁴⁸ Szekfű Gyula és Deér József ugyanakkor egy vizsgálata is feltételez: nemcsak az állami szervezés tette lehetővé a nemzet létrejöttét, hanem a magyar nemzet sajátos karaktere is mély nyomot hagyott a „magyar államegyniségén”.¹⁴⁹

Perényi József a nemzeti öntudat kialakulását belső és külső hatásokra, a történeti fejlődés során egymásra épülő tényezőkre és identitáselemekre (törzsi és nemzetségi öntudatok hatása, a kereszténység felvétele, a letelepedéssel járó lassú életmódváltás, a krónikaírók hatása) vezeti vissza, a legátfogóbb keretben véleménye szerint az állam megszervezése adta. A megyék kialakítása a nemzetségi szállásterületek figyelembevételével történhetett, így a nemzetségi tudatok az új szervezetben is továbbélhettek csoporttudatokként, az „ennél nagyobb kollektív tudatnak, a törzsi tudatnak továbbfejlődése viszont lehetetlenné vált, helyét egy másik, nagyobb kollektív tudatnak kellett elfoglalnia, melynek földrajzi kereteit Magyarország egésze adta.”¹⁵⁰

Kérdés persze, hogy az állam milyen módon biztosíthatta a lojalitást a nemzet és annak tagjai részéről: alapozhatott-e a patriotizmus, a szülőföldszeretet, a területhez kötődés valamilyen elemi formájára, vagy pusztán a mesterséges ideológiák, a szimbólumok vonzerejére és a társadalmi fegyelmelés eszköztárára hagyatkozhatott?

Szűcs Jenő amellettt érvel, hogy a szülőföldre való kötődés politikai értelemben teljesen irreleváns attitűd, nem történelemformáló tényező.¹⁵¹ A szülőföld szeretetét és a patriotizmust fogalmilag is elkülöníti egymástól: a szülőföldszeretetet az otthonhoz kötődő élmények, emlékek alapján kialakuló konkrét érzésként, a politikai hazához kötődő patriotizmust viszont absztrakt érzésként, eszmeként határozza meg.¹⁵² Ebből következően genetikusan sem lehetséges semmilyen kapcsolat, átmenet a kétféle viszonyulás között.

Eltérő fejlődésre utalnak azonban Ernst Kantorowicz zömében francia anyagot feldolgozó kutatásai. Szerinte a középkor korai évszázadaiban a *patria* a mennyei hazát, vagy a szűken vett szülőföldet jelentette. A 12-13. század folyamán azonban a *patria* szekularizálódó fogalma fokozatosan kiterjedt az ország egészére. Az uralkodó ugyanis a királyság egészének védelmére kezdett adót szedni, az irodalmi művekben ugyanakkor egyre gyakrabban érzelmetli kifejezések jelölték az országot.¹⁵³ A keresztény hitért vállalt önfeláldozás ugyanakkor a *patriáért* vállalt áldozattal azonosítódott, a *patriáért* viselt

¹⁴⁸ MÁLYUSZ 2002. 158.

¹⁴⁹ DEÉR 1938. 218. – SZEKFI 1988. 17. – Ugyanez a gondolat jelenik meg Horváth Mihály költői hangvételű soraiban. HORVÁTH 1868.III. 400.

¹⁵⁰ PERÉNYI 1972. 89-90.

¹⁵¹ SZÜCS 1974. 144.

¹⁵² SZÜCS 1974. 113; 115.

¹⁵³ KANTOROWICZ 1951. 477-480. – Vö.: HUIZINGA 1941. 15-16.

háború pedig megszentelődött; ennek a folyamatnak a végpontját Jeanne d’Arc jelenti.¹⁵⁴ A 14. század elejére az *amor patriae* már a szeretet erényének legmagasabb fokú megnyilvánulásaként jelent meg.¹⁵⁵ A szülőföld és a politikai haza iránti szeretet között tehát kimutatható a kontinuitás: az ősi érzelmi viszonyulás gazdagodott, tágult ki az ország egészére.¹⁵⁶ A kora újkorban már a patriotizmus jól adatolhatóan többet jelentett az értelmiségiek számára, mint az otthonos és biztonságot nyújtó szülőföld szeretete: az ország egészéhez fűződő érzelmi viszonyt értettek alatta.¹⁵⁷

A magyar fejlődés során a *patria* és a *regnum* hasonló azonosítása nem volt lehetséges,¹⁵⁸ és a köznapi és irodalmi nyelvhasználatban is egymás mellett élt a *haza* kétféle jelentése: jelölhette az otthont, szülőföldet, származási helyet, de használhatták a tágabb földrajzi és politikai keretet jelentő hon értelmében is.¹⁵⁹ Az azonban nagyon valószínű, hogy a *patria* már a 13. század előtt érzelmi színezetet kapott, az otthonosság, biztonság érzésével kapcsolódott össze.¹⁶⁰ A későbbi, 16-17. századi fejlemények egyrészt Magyarország három részre szakadásának problémaköréhez, másrészt a „népi patriotizmus” kérdéséhez vezetnek át.

A kora újkori magyar fejlődés sajátos problémáját jelenti az állami egység megszűnése és az államterület három részre szakadása. Az ez által előidézett hosszú távú változásokat Péter Katalin tárta fel mára már klasszikussá vált tanulmányában; a modell kellőképpen átfogó, mégis elég pontos ahhoz, hogy lényegében probléma nélkül elhelyezhetőek legyenek benne számos további részletkutatás eredményei.

Péter Katalin gondolatmenete szerint az ország kettészakadását követő időkben a politikai elitet a számtalan pártváltás és a szoros családi kapcsolatok fogták egybe, ugyanígy az értelmiség mobilitása és az élénk gazdasági kapcsolatok is annak irányában hatottak, hogy a kortársak továbbra is egy egységként, egyazon hazaként fogják fel az ország két részét.¹⁶¹ A 17. század első negyedére azonban döntő változások mentek végbe: az eliten belüli személyes kapcsolatok meglazultak és jelentősen megritkult az értelmiség átjárása.¹⁶² A 17. század második felében a szakadás tovább erősödött: még lazábbá váltak a két országrész elitje közti összeköttetések, és a gazdasági kapcsolatok is közvetet-

¹⁵⁴ KANTOROWICZ 1951. 482-484.

¹⁵⁵ KANTOROWICZ 1951. 488-491. – Vö.: EHLERS 1984. 212-213.

¹⁵⁶ KRISTÓ 1998. 84-88.

¹⁵⁷ MÜNKLER 1989. 79-80.

¹⁵⁸ LOGNA-PRAT 1999. 71.

¹⁵⁹ BEKE 2004. 364. – SZABÓ T. A. 1984. 1246-247.

¹⁶⁰ KRISTÓ 1998. 135. – MÁLYUSZ 1963. 4.

¹⁶¹ PÉTER 1995. 213-222. – Vö.: PÁLFFY 2010. 320. – Az értelmiség mobilitásának szerepére: BÁRCZI 1963. 213.

¹⁶² PÉTER 1995. 222-228.

tebbé váltak, a határon harmincadhelyeket alakítottak ki. Ekkorra, bár a nemzetet továbbra is egységként fogták fel, úgy látták, ez a nemzet immár két hazában él.¹⁶³

A századfordulón bekövetkezett átalakulást tükrözte az ország elnevezéseinek változása: míg a középkorban az ország egészét nevezték Hungariának, a 16. század közepétől már felváltva értettek alatta egy tágabb és egy szűkebb, azaz Erdély nélküli Magyarországot; 1570 után viszont egyre többen tekintették Erdélyt Magyarország egykori részének.¹⁶⁴ A szakadás ténye sajátos módon fogalmazódott meg a politikai játéktérben. A Bocskai-szabadságharc végére konfliktusba kerültek egyfelől a nemzet szabadságai, másfelől az államiság egysége. Míg Illésházy István érvelése szerint a bécsi béke elég garanciát jelentett volna a nemzet szabadságainak megtartására, az önálló Erdély fenntartása tehát szükségtelen, addig Bocskai úgy látta, a nemzet szabadságait, sőt a nemzet egységét éppen a politikai megosztottság által, Erdélyre támaszkodva lehet megőrizni. A távlati célként megfogalmazott egység is csak Erdélyből kiindulva, egy magyar uralkodó vezetésével valósulhat meg.¹⁶⁵

A 17. század utolsó harmadára bekövetkezett változás különös erővel hatotta át az erdélyiek tudatát. Először Benda Kálmán utalt arra, hogy ekkor alakult ki a transzilvanizmus, Erdély felsőbbrendűségének tudata.¹⁶⁶ Ehhez a gondolathoz kapcsolódva tárta fel Tóth Zsombor, hogy Bethlen Miklós és Cserei Mihály műveiben a *haza* kizárólag Erdélyt jelenti; mindketten elhatárolódtak a királyság történeti tudatától, Cserei radikálisabban, sőt nála az erdélyiek erkölcsileg is a magyarországi emberek felett állnak. Ezt a radikális transzilvanizmust képviselte valamivel később Mikes Kelemen is. Az eltérő társadalmi csoportokat képviselő Bethlen és Cserei gondolatai jól általánosíthatóak, vagyis kijelenthető, hogy az ő „*patriotizmusukat jellemző regionalitás a kora újkori kálvinista elit mentalitását tükrözi.*”¹⁶⁷

Azt, hogy a haza-fogalom Erdélyben ment át nagyobb változáson, a szentkoronaszme területén bekövetkezett átalakulás is mutatja. A Korona a 14. század vége óta az ország integritásának jelképe és biztosítója,¹⁶⁸ és a magyarországi politikusok a 16-17. század során is rendre ebben az értelemben hivatkoztak rá.¹⁶⁹ Ugyan erdélyi részről János

¹⁶³ PÉTER 1995. 228-232.

¹⁶⁴ KLANICZAY 2001. 74-77.

¹⁶⁵ TESZELSZKY 2009. 154-158. – Vö.: BENDA 1937. 81-82.

¹⁶⁶ BENDA 1937. 116.

¹⁶⁷ TÓTH Zs. 2013. 382. – TÓTH 2015a. Zs. 101-102. – A szász Georg Haner transzilvanizmusára: TÓTH G. 2016. 85. – Mindezek fényében ma már nemigen tartható Trócsányi Zsolt értékelése a 17. századi függetlenségi vagy „*országegyesítő*” harcokról. Szerinte az Erdély felől kiinduló országegyesítésnek a fennálló politikai és katonai viszonyok között nem volt realitása, a céloknak azonban volt „*belső realitása*”, vagyis az erdélyiekben töretlenül élt a vágy az egység helyreállítására. TRÓCSÁNYI 1969. 33. – Vö.: BENDA 1937. 101.

¹⁶⁸ ECKHART 1941. 105-106.

¹⁶⁹ R. VÁRKONYI 2000. – Révay Péter és Pázmány Péter munkáiban: TESZELSZKY 2009. 265-268; 300. – A Batthyány Kristóf megrendelésére készült emblematisz ábrázoláson: BUZÁSI 2007. 708-709.

Zsigmond, Bocskai és Bethlen is az egység jelképeként hivatkozott a Koronára, a 17. század közepén, második felében ez már nem fordult elő.¹⁷⁰

A megosztottság a hódoltság vonatkozásában kevésbé bizonyult problematikusnak: a magyar elit a török jelenlétét ideiglenesnek fogta fel, az elfoglalt területeket következetesen az ország integráns részének tekintette. Mindezt nemcsak útleírások és térképek mutatják,¹⁷¹ hanem a hódoltsági intézmények – adóztatás, birtokjog, jogszolgáltatás, valamint a menekült vármegyék – Szakály Ferenc által feltárt továbbélése is.¹⁷² Ez hosszú távon még avval együtt is lényegi hatást gyakorolt a haza fogalmára, hogy „nem valamiféle lelki közösség, vagy nemzeti tudat, hanem a mindenkori hadi-hatalmi helyzettől függő fegyveres kényszer hozta létre a kettős adóztatás [társadalmi] fejlődést gátló rendszerét.”¹⁷³

A „népi patriotizmus”, azaz a politikai jogokkal nem rendelkező rétegek körében kialakult haza-fogalom lehetőségének és jelentőségének kérdése a Molnár Erik-vita során vetődött fel. A kérdés persze napjainkban többé nem az osztályharcos értelmezési keretben merül fel. Tétjét sokkal inkább az jelenti, hogy a modernisták szerint az állampolgári jogegyenlőség és népszuverenitás előtt nem beszélhetünk nemzetről, a népi patriotizmusra utaló jelek azonban ennek ellenkezőjét igazolnák.

Szűcs Jenő kategorikusan tagadta, hogy a középkori, vagy akár kora újkori jobbagság rendelkezett volna a haza egészére vonatkozó fogalmakkal. „A parasztnak a falu, az uradalom, esetleg a megye volt az érzékeltesen hozzáférhető konkrét közösség, a kereszténység pedig az ideológiailag hozzáférhető közösség, miután a ’nemzetet’ a nemesiség ideológiailag kisajátította, társadalmi-politikai értelemben önmaga érdekeihez idomította.”¹⁷⁴ A parasztságot így 1456-ban biztosan nem a nemesi haza-fogalom, vagy a humanista patriotizmus mozgósította, ellenben eminens szerepet játszhattak a hivatalos egyház tanításai és a huszita tanok: a kizárólagos motiváló erőt a vallásos törökellenesség jelentette.¹⁷⁵ 1514-ben szintén a keresztény eszmeiség és a „belőle sarjadzott” chilizti-kus kiválasztottság-tudat motiválta a paraszti hadakat.¹⁷⁶ Ennek ellenkezője, vagyis egy tágabb földrajzi-politikai egységre vonatkozó hazaszeretet megléte a parasztság körében forrásszerűen egyáltalán nem igazolható.¹⁷⁷

Ezt a gondolatmenetet Szakály Ferenc vezette tovább a 16-17. századra vonatkozóan. A parasztok önvédelmi akciói szerinte rendre csak saját otthonuk védelmére írá-

¹⁷⁰ ECKHART 1941. 226-230; 248-249.

¹⁷¹ KLANICZAY 2001. 77.

¹⁷² SZAKÁLY 1981. – SZAKÁLY 1997.

¹⁷³ SZAKÁLY 1969. 54.

¹⁷⁴ SZÚCS 1974. 97-99. – Vö.: ZIENTARA 1981. 314.

¹⁷⁵ SZÚCS 1963. 11-14.

¹⁷⁶ SZÚCS 1974. 647-655. – Vö.: HOBBSAWM 1990. 75.

¹⁷⁷ SZÚCS 1974. 588.

nyultak; a császári vagy éppen az erdélyi csapatokkal szembeni fellépésük nem átgondolt politikai akcióként értelmezhető, céljuk pusztán a fosztogatások megfékezése volt. A parasztság haza-fogalma a korszak során csak mennyiségileg változott: a faluról kiterjedt a megyére, esetleg a régióra, de az ország egészét sosem fogta át.¹⁷⁸ A lengyel falusi lakosság hasonlóan „mindenelőtt egy adott születési hellyel és lakóhellyel, annak környékével és egyházközségével azonosította magát.”¹⁷⁹

Mindez a fogalomalkotást is alapvetően meghatározza: Szűcs a politikai faktorként is működő patriotizmust a politikai jogokkal rendelkező rétegeknek tartja fenn. „Nem a 'haza' földje, hanem az azonos jogok és szabadság birtoklásán nyugvó politikai községe tudat a forrása azoknak a kollektív emócióknak, melyet a történelemben patriotizmusnak nevezhetünk, s amely lojalitása tárgyául – alapjában véve: szimbólumaként – egy területet nevez meg hazának.”¹⁸⁰ A „népi patriotizmus” viszont legjobb esetben is csak egy szűk földrajzi közegehez való érzelmi kötődést jelentett, vagyis nem tekinthető politikai, azaz történelemformáló tényezőnek.

Több kutató viszont a „népi patriotizmus” mellett foglalt állást; érvelésük egyrészt arra irányult, hogy a parasztság körében joggal feltételezhető az ország egészére kiterjedő hazaszeretet megléte, másrészt pedig arra, hogy bár ez a patriotizmus alapvetően emocionális jellegű volt, történeti szerepe mégsem vitatható el. Trócsányi Zsolt a Szűcs által kialakított fogalmiságot bírálta, így elméleti értelemben tudta közelíteni egymáshoz a nemesség és a parasztság patriotizmusát. Míg Szűcs a politikai értelemben vett hazához való kötődést absztrakt érzésként határozta meg, addig Trócsányi avval érvelt, hogy absztrakt érzés nincs, az érzelmi momentum mindig, tehát az „elvont” haza iránt is konkrét; másrészt pedig a patriotizmus fogalmába fel kell venni az intellektuális tényezők mellett az akarati elemet és a morális elkötelezettséget is.¹⁸¹

Módszertani szempontból is érdekes Elekes Lajos írása, aki szerint a parasztság autochton, az ország egészére kiterjedő és saját társadalmi érdekeivel összefüggő haza-fogalma a 15. század közepe és a 17. század vége között alakult ki. A népi patriotizmus első írásos bizonyítékát a kuruc szegénylegény-énekek jelentik; ezt megelőzően ugyan semmilyen dokumentum nem áll rendelkezésre, ez azonban nem elég ok, hogy létét kétségbe vonjuk.¹⁸² Hasonlóan közvetett Nemeskürty István érvelése: szerinte épp azért terheli komoly felelősség az arisztokráciát és a nemességet a mohácsi vereségben, mert saját érdekeiket féltve nem fegyverezték fel a parasztságot, holott az hatékonyan közre tudott volna működni a török elleni védekezésben; ehhez nem csak a létszámuk lett volna ele-

¹⁷⁸ SZAKÁLY 1974. 29-37.

¹⁷⁹ TAZBIR 1984. 50.

¹⁸⁰ SZÜCS 1974. 317-323. – Mindez egybecseng Eötvös Józsefnek a reformkorban megfogalmazott gondolataival, melyek szerint az állam iránti lojalitás, szeretet „nagy részt az állam által élvezett jótétemények eredménye.” Id.: R. VÁRKONYI 1973. 176.

¹⁸¹ TRÓCSÁNYI 1969. 35.

¹⁸² ELEKES 1965. 263-265.

gendő, hanem meg kellett lennie a közös haza iránti elkötelezettségnek is.¹⁸³ (Jóllehet ez az elgondolás nagy múltra tekinthetett vissza,¹⁸⁴ az egykorú kritika „balos nacionalizmusként” ítélte el Nemeskürty meglátását.¹⁸⁵)

Az újabb irodalomban Őze Sándor elsősorban Szűcs Jenő érvelésének forrásszerű megalapozottságát vonta kétségbe: meglátása szerint Szűcs a középkorral foglalkozó történészként „nem ismerte a kora újkor mozgástörvényeit, valamint figyelmen kívül hagyta Magyarországnak azokat a megváltozott katonapolitikai és pszichés körülményeit, amelyek a 16-17. századot befolyásolták.”¹⁸⁶ A közös haza tudata a társadalom széles rétegeit és valamennyi országrészt átfogta. Kialakulásában egyrészt a protestáns prédikátorok által hirdetett patriotizmus játszott fontos szerepet, másrészt pedig a harcok által előidézett kényszerű mobilitás: a lakóhelyükről kimozdított tömegek az ország más vidékein leltek új otthonra, és ez arra készítette az embereket, hogy nagyobb földrajzi egységekben, a haza tágabb fogalmában gondolkodjanak.¹⁸⁷

A haza fogalmának tehát politikai, jogi, kulturális és érzelmi összetevői voltak, bizonyos történeti helyzetekben és bizonyos társadalmi rétegekben más és más elemek aktiválódhattak. A *patriotizmus* Tóth Zsombor megfogalmazása szerint „egy olyan komplex lojalitási viszonyt jelöl, amely nem(csak) érzelmekre, hanem érdekekre, kölcsönös függési relációkra vezethető vissza”, és amelyet konfesszionális viszonyok is tovább színeznek.¹⁸⁸

2. A nemzet mint politikai és társadalmi kategória

Magyarországon Kézainál jelent meg az elmélet szintjén a nemzet egészét a *pars pro toto* szemlélet alapján megtestesítő politikai nemzet koncepciója; a társadalmi egység megbonnlását, az ősi származási, etnikai egység szeparációját a hadba hívó parancs megtagadásáról és annak büntetéséről szóló történettel támasztotta alá.¹⁸⁹ A későbbi fejlődés során a politikai nemzet körének bővítése elméletileg is lehetetlennek bizonyult.¹⁹⁰ Bár az államhoz és az uralkodó dinasztiahoz való kötődés minden társadalmi rétegben jelen volt, és a nyelv, a közös szokások és a történeti tradíció kötőerejét sem szabad elhanyagolni,¹⁹¹

¹⁸³ ERŐS 2014.

¹⁸⁴ Lényegében ugyanezek a gondolatok bukkantak fel a reformkorban, Horváth Mihály és Vasvári Pál munkáiban is. HORVÁTH 1868.I. 193-194. – R. VÁRKONYI 1973. 219-222.

¹⁸⁵ AGÁRDI 1971. 526.

¹⁸⁶ ŐZE 2009. 119; 125. – Vö.: SZABÓ A. P. 2012. 1097-1098.

¹⁸⁷ ŐZE 1991. 141. – ŐZE 2009. 119.

¹⁸⁸ TÓTH Zs. 2013. 368. – Vö.: TÓTH Zs. 2015a. 6. – A politikai lojalításokat helyezi előtérbe: HEINISCH 1984. 23.

¹⁸⁹ SZÜCS 1974. 427-464; 503-511.

¹⁹⁰ SZÜCS 1983. 66.

¹⁹¹ ZIENTARA 1981. 312. – A két világháború közti történetírás helyenként ezeket a kötőerőket látta erősebbnek, és a középkorban a nemzet „szellemi egységét” feltételezte, amely csak a

az elkülönülés mégis erősebbnek bizonyult: a politikai nemzet jogokkal bástyázta körül a saját helyzetét, és elkülönítette magát a politikai jogokkal nem rendelkezőktől.¹⁹²

A politikai nemzet fogalma nemcsak belső, társadalmi elhatárolódást, hanem külső, etnikai megalapozottságú elhatárolódást (elsősorban németellenességet) is implicált. Ebben a külpolitikai összefüggésben, a magyar állami függetlenségre és a nemzeti királyságra összpontosítva vizsgálta a késő középkori fejlődést Szabó Dezső. Meglátása szerint a rendi nemzet eszméjét az etnikai és a jogi jellegű érvek változó részaránya jellemezte. Hunyadi Mátyás királlyá választásában a két elem egyensúlyban volt: az etnikai mozzanatot a német jelölt elutasítása, a politikai mozzanatot pedig a nemzet egészének, azaz a köznemességnek és az arisztokráciának a részvétele jelentette.¹⁹³ Ulászló megválasztása-kor azonban az etnikai elem kevésbé bizonyult aktuálisnak, hiszen Mátyás *„eltávoztatta Magyarországról az idegen befolyás veszedelmét”*.¹⁹⁴ 1505-ben azonban újfent az etnikai motívumok kerültek előtérbe, amit az idegen király elutasítása, a nyelv és szokások közösségének emlegetése jelez a rákosi végzés szövegében.¹⁹⁵ Benda Kálmán hasonló megfogalmazása szerint a *„köznemesség idegengyűlölete a patria és a natio primitív fogalmaihoz kapcsolódik: a natio a nyelv, életforma és szokások összessége”*, ezekre hivatkozva vetik el a nem magyar király megválasztását.¹⁹⁶

Lényegében ezt a gondolatmenetet vezette tovább Kubinyi András, aki behatóan vizsgálta a rákosi végzést, elsősorban külpolitikai összefüggésben. Megfogalmazásában és egyhangú elfogadásában meghatározó szerepet játszott a német birodalmi gyűlés határozata Magyarország bekebelezésére.¹⁹⁷ A dokumentum tehát egy rendkívüli pillanatban született, és a jelentőségét is egy másik rendkívüli pillanatnak köszönhette: *„azért válhattott Mohács után a nemesi nacionalizmus Magna Chartájává, mert bekövetkezett a kettős királyválasztás; eredetileg a várható német támadás elleni ellenállásra buzdító, talán túl jól megfogalmazott röpiratnak tekinthető csupán.”*¹⁹⁸ Az idegen király megválasztásának tilalmát az országgyűlés etnikai jellegű érvekkel támasztotta alá: mindig bajt hozott, mikor az országnak idegen királyai voltak, akik nem ismerték a magyarok nyelvét, szokásait; velük szemben a szittya származás, a harci erények és a védőbástya-szerep toposzai jelentették a dicsőséges alternatívát.¹⁹⁹

A kutatás hosszú ideig a rákosi végzést és még inkább a Hármaskönyvet tekintette meghatározónak a rendi nemzetfogalom kora újkori és újkori fejlődésében. Szabó István

reneszánszsal, illetve a rendi nemzet elkülönülésével bomlott meg. DEÉR 2005. 218. – SZABÓ I. 2005. 171. – SZEKFÜ 1939. 512.

¹⁹² ZIENTARA 1981. 315.

¹⁹³ SZABÓ D. 1917. 31-33.

¹⁹⁴ SZABÓ D. 1917. 46.

¹⁹⁵ SZABÓ D. 1917. 95.

¹⁹⁶ BENDA 1937. 19.

¹⁹⁷ KUBINYI 2006. 364.

¹⁹⁸ KUBINYI 2006. 370.

¹⁹⁹ KUBINYI 2006. 367.

megfogalmazása szerint „Werbőczy szemléletében a középkorvégi nemzettudat küzdött a kiteljesedő rendiség nemzet-fogalmával: az előbbiben a magyarság egészének képe jelent meg, s a XIII. században kezdett alakot öltetni, az utóbbit a nem-nemesektől a XV. század végén egyre élesebb jegyekkel elkülönülő s a szent koronának egyedül általa való megtestesülését hirdető nemesség önmagára korlátozta”.²⁰⁰ A nem nemesi rétegek Werbőczynél ugyan jogfosztottak, de az ősi magyarok leszármazottai, később viszont a jogi elkülönülést az eredetközösség fikciója is erősítette: felbukkant az a gondolat, hogy csak a nemesek a honfoglalók utódai, a jobbágyság nagy része viszont a meghódított népek részben elmagyarosodott leszármazottai.²⁰¹

Werbőczy hatásának túlértékelésével szemben Péter Katalin arra figyelmeztetett, hogy megalapozatlan volna a Hármaskönyvben lefektetett elvek alapján egy két évszázadon át érvényes „nemesi ideológiára” következtetni. Werbőczy ugyanis nem volt gyakori hivatkozási alap a nemzetfogalom tekintetében, másrészt a „nemesi ideológián” belül is lehetségesek variációk és időbeli változások. Egységes nemesség, amely Werbőczy szerint elvileg a nemzetet alkotta, éppúgy nem létezett, ahogy jogilag és gazdaságilag egységes jobbágyság sem; a két réteg közt tehát elmosódó határ húzódott, nem valószínű, hogy a nemzet határvonala evvel esett volna egybe.²⁰²

Szintén Werbőczy szerepének túlértékelésétől óv Kees Teszelszky. Rekonstrukciója szerint Werbőczy a korona államszemélyiségének 14. század végére kialakult eszméjét²⁰³ kapcsolta össze Kézai community-eszméjével, legitimálva a nemesek egyenlőségének és a nemesség politikai jogainak gondolatát.²⁰⁴ Ez a magyarországi identitásfejlődés első korszakának lezárásaként fontos pillanat, ám a koronahagyomány a 16. század során komolyabb hatást már nem gyakorolt.²⁰⁵ A fordulópontot a Bocskai-szabadságharc körüli évek politikai diskurzusai jelentették:²⁰⁶ a 17. század első éveiben „a korona jelentése és ezzel összefüggésben a magyar rendi nemzet képe is megváltozott. Ennek a változásnak a hátterében a király politikájával szembeni fokozódó elégedetlenség és az országban egyre növekvő politikai és vallási feszültség húzódott.”²⁰⁷ A korona jelentése jogi, teológiai és történeti-politikai elemekkel gazdagodott, és egyre inkább a rendek királyi hatalommal szembeni eszméinek igazolására szolgált. A változásokat elsőként Berger Illés 1608-ban megjelent röpirata összegezte: eszerint „a korona a magyar történelem Isten által szentelt törvényeit, rendjét és lényegét – röviden a magyar rendi nemzet és a haza valóságos természetét – személyesíti meg. (...) a rendi nemzet a valóságban saját magát tiszteli a

²⁰⁰ SZABÓ I. 2005. 164-165.

²⁰¹ SZABÓ I. 2005. 167-168.

²⁰² PÉTER 1995. 213; 220-221.

²⁰³ VÖ. ECKHART 1941. 141.

²⁰⁴ TESZELSZKY 2009. 71-76.

²⁰⁵ TESZELSZKY 2009. 86. – VÖ.: ECKHART 1941. 214.

²⁰⁶ VÖ.: ECKHART 1941. 251-252.

²⁰⁷ TESZELSZKY 2009. 93.

korona által.”²⁰⁸ A Berger gondolatmenetéből kiinduló Révay Péter a koronaeszme révén a politikai és felekezeti megosztottságon felülemelkedő összefogást, ugyanakkor a korona területi jelentésének hangsúlyozásával az állami egység helyreállítását sürgette.²⁰⁹

Klaniczay Tibor a 17. századi nemesi nacionalizmus alapszerkezetét vizsgálta. Ezt az eszmeiséget Klaniczay szerint a jelen pesszimista szemlélete jellemezte: a dicső elődökhöz képest a nemzet elkorcsosult, minden korábbinál súlyosabb csapások érik, török és német elnyomás alatt sínylődik. A nemzet szabadságainak sérelme összekapcsolódott a vallásszabadság kérdésével, ahogy a protestáns lelkészek sorsa is összeforrt a nemességgel. A nemesi nemzet fogalma továbbra is exkluzivitást implicált: a „magyar nép”, az „édes nemzetünk”, a „dicső magyar vér” fogalmába elvileg minden magyart, ténylegesen viszont csak a nemeseket értették bele.²¹⁰ A Klaniczay által felvázolt képet újabban Szabó András Péter az erdélyi fejedelemségek során keletkezett források aprólékos vizsgálata alapján árnyalta, módosította. A politikai nemzet fogalmát az „igaz magyarság”, az „igaz magyar vér” gondolata jellemzi, amely felekezetek feletti fogalomként a nemesség vérségi kapcsolatára, eredetközösségére utalt és a vér által hordozott, külsőségekben is megjelenő, idealizált nemesi értékekhez (hűség, vitézség) kapcsolódott. Az „igaz magyarság” kontextustól függően leszűkülhetett csak a nemességre, de magába foglalhatta a vitézlő rendet is.²¹¹

A nemesi nacionalizmus és az inkább arisztokratákat jellemző barokk katolikus nemzettudat képét teszi teljessé a Zrínyi Miklós által kialakított – sok tekintetben különutas – nemzetkoncepció. Zrínyi, amellett, hogy elsősorban a nemességet értette a nemzeten, azt a származás és a történelem által összekovácsolt közösségnek látta, amely sajátos erényekkel és közös hibákkal rendelkezik. A konfesszionális ellentétek, és a Habsburg-ház szerepe nála háttérbe szorult, a *Regnum Hungariae* eszméjét nem az uralkodó, hanem a nemesi családok jelenítették meg.²¹²

A rendi nemzetfogalom tágításának lehetőségéről, a politikai értelemben vett nemzet és a politikai jogokkal nem rendelkező rétegek közti viszonyról szólt a „hamis tudat” kérdése, amely a Molnár Erik-vita során került az érdeklődés homlokterébe.

Szűcs Jenő megfogalmazása szerint a 17. századi „függetlenségi” harcok során a nemesek az idegenellenesség hívószavával tudták mozgósítani és a maguk oldalán a küzdelmekbe vonni a rendi nemzeten kívüli rétegeket.²¹³ A társadalmi ellentétek így átmene-

²⁰⁸ TESZELSZKY 2009. 191.

²⁰⁹ TESZELSZKY 2009. 261; 265-268. – Révay 1659-ben megjelent, *Monarchia* című munkája azonban már korántsem a *concordia* fontosságát hangsúlyozza; a pápaellenes él és az uralkodóhoz szóló intések inkább a protestáns olvasók gondolkodására rezonálhattak. TÓTH G. 47-48.

²¹⁰ KLANICZAY 1985. 140-147.

²¹¹ SZABÓ A. P. 2012. 1117-1129.

²¹² BITSKEY 2006. 219-224. – BITSKEY 2009. – KOVÁCS 2004.

²¹³ SZÜCS 1974. 104. – SZÜCS 1983. 110-112.

tileg háttérbe szorultak, egy másik, lényegesebbnek tűnő ügynek rendelődtek alá. A hódoltság idején a vitézlő rend kialakulásával amúgy is gyengülő rendi válaszfalak tovább gyengültek, a paraszti rétegek átvették a nemesi nacionalizmus bizonyos elemeit és a saját igényeik szerint értelmezték át azokat. Tehát nem egy eleve adott „népi patriotizmus” erősödött fel és tágult nemzeti ideológiává a különleges körülmények hatására, hanem felülről terjedt el a nemzeti és patrióta eszmekör a rendi nemzeten kívül állók között.²¹⁴

Klaniczay Tibor szerint épp ebben nyilvánult meg a nemesi nacionalizmus esendő-sége, felemás jellege. A „függetlenségért” vállalt harcot ugyanis a nemesek azonnal ké-szek voltak feladni, ha az uralkodó hajlandónak mutatkozott biztosítani a rendi jogokat;²¹⁵ annál is inkább, hiszen a nemesség helyzetét azok a jobbágyok is fenyegethették, akiket épp ők hívtak harcba az idegen elnyomás ellen. A nemesek többsége tehát *„folyton inga-dozott, habozott afelett, hogy a szabadságért való harcot vállalja-e, annak összes kocká-zataival, szenvedésével, vagy pedig az erről való lemondás árán szerényebb, de nyugod-tabb életet próbáljon magának biztosítani a császár árnyékában.”*²¹⁶

Míg Szűcs Jenő szerint a függetlenségi harcok ideológiája nem válhatott a modern nemzettudat előkészítőjévé,²¹⁷ addig Makkai László némileg szervezettebb fejlődést feltéte-lezett: *„míg a parasztság felé a ’nemzeti’ propagandának elsősorban az volt a hivatása, hogy lefékezze, passzivitásban tartsa az antifeudális osztályharcot, addig a hajdúság felé annak Habsburg-ellenes harcra való aktivizálását kellett előmozdítania.”* Ráadásul a haj-dúk megnyeréséhez az ideológia önmagában nem lett volna elegendő, a kiváltságolás, a rendi nemzetbe való beemelés viszont igen. A hajdúság azonban a parasztság felé is köz-vetítette a nemzeti gondolatot, így a nemesi nemzet tágulhatott ki az etnikai értelemben vett magyar nemzetté, *„anélkül azonban, hogy a ’nemzet’ szónak a kiváltságosokat jelen-tő eredeti osztálytartalma elenyészne.”*²¹⁸ Makkai olvasatában társadalmi téren összes-ségében előremutató fejlődésről beszélhetünk: *„A hajdúk (és prédikátorok) nemzeti és függetlenségi ideológiája tehát nem ’népi’ ideológia volt, mindenesetre azonban a parasz-ti sorból az uralkodó osztályba feltörekvő társadalmi rétegeknek volt az ideológiája. Mint ilyen, kezdetét jelenti annak a fejlődésnek, melynek során a hajdúszabadság és az állami függetlenség eszméje széles paraszti rétegek antifeudális harcának vált ideológiai fegyve-révé.”*²¹⁹

A „hamis tudat” feltevésével szemben már a Molnár Erik-vita során két kérdés fo-galmazódott meg. Az első, hogy a tudat mennyiben tekinthető hamisnak, vagyis a hajdú-ság, a vitézlő rend és a parasztság nemesekkel vállalt szolidaritása milyen mértékben fe-

²¹⁴ SZÜCS 1974. 135-140.

²¹⁵ KLANICZAY 1960. 15.

²¹⁶ KLANICZAY 1985. 146-147.

²¹⁷ SZÜCS 1974. 85.

²¹⁸ MAKKAJ 1963. 23-26.

²¹⁹ MAKKAJ 1963. 29.

lelt meg valós érdekeiknek. Szűcs Jenővel szemben a hadtörténész Nagy László foglalt állást. Szerinte a nemzeti szolidaritás nem értékelhető hamis ideológiaként, hiszen a hajdúság számára valós motivációt jelentett, és nem ellenkezett a parasztság érdekeivel sem, azaz nem fékezte az osztályharcot. A Habsburg-hatalommal szembeni összefogás a nemesség és a jobbágyság valós érdekközösségén alakult, hiszen a német elnyomás egyformán sújtott minden réteget.²²⁰

A második kérdés, hogy az ideológia mennyiben tekinthető hamisnak, azaz hogyan értékelhetőek maguk a „függetlenségi” harcok. Szűcs Jenő szerint a 17. századi háborúk egyértelműen nem a nemzeti függetlenségért indultak, pusztán rendi küzdelmeknek tekinthetők (még ha átmenetileg a rendiségen kívüli rétegeket is megmozgattak).²²¹ Trócsányi Zsolt a *nemzetállam* fogalmának négy alapvető ismérével érvelt Szűcs álláspontjával szemben. Meglátása szerint a belső biztonság védelme és egy stabil államszervezet létrehozása Erdélyben maradéktalanul megvalósult. Szintén sikerült valamennyi társadalmi réteg bekapcsolása a művelődés körébe, a politikai jogok kiterjesztése pedig a hajdúszabadságokkal elérte a korban lehetséges maximumot. Az államterület integritásának, és az állam függetlenségének védelmét az erdélyi fejedelmek szintén lehetőségeik határáig képviselték. Összességében tehát *„[n]em a belső feltételek teszik irreálissá a ’nemzeti királyság’ vagy ’nemzeti abszolutizmus’ létrejöttét (Bethlen Gábor és a két Rákóczi György Erdélye realitás), hanem a külpolitikai erőviszonyok.”*²²² Trócsányi érvelése szerint tehát joggal beszélhetünk függetlenségi harcokról, hiszen azok nemzetállami alapról indultak, a nemzet egységét és függetlenségét tűzték ki célul.

Lényegében ugyanez a vita indult újra 2006-ban Pálffy Géza és Őze Sándor között, abban a kérdésben, hogy Bocskai mozgalma polgárháborúként, vagy nemzeti felkelésként, szabadságharcként értékelhető-e. Az érvek egyrészt Bocskai társadalmi támogatottságának mértékére, a „nemzeti összefogás” meglétére irányultak, másrészt pedig arra, hogy célkitűzésként valóban a nemzeti szabadságok, a nemzeti szuverenitás, az állami függetlenség biztosítása tematizálódott-e.²²³ Részben e vita hozadékának tekinthető a Pálffy által elvégzett fogalmi tisztázás. Eszerint a szuverenitás mai értelemben vett fogalma az összetett monarchiák világában anakronisztikus, a kora újkorra vonatkozóan meg kell különböztetni a szuverenitás két formáját. A legfontosabb intézmények és szimbólumok vizsgálata azt mutatja, hogy bár valamelyest a Magyar Királyság „belső szuverenitása” is csorbul, alapvetően sem ez, sem pedig a „külső szuverenitás” nem kérdőjeleződött meg a Habsburg Monarchiával való szoros kapcsolat miatt.²²⁴ Ebből következően a Bocskai által vezetett rendi mozgalom sem folytatható a nemzeti függetlenségért. Ráadásul

²²⁰ NAGY 1963. 69-73.

²²¹ SZÜCS 1974. 53.

²²² TRÓCSÁNYI 1969. 31-34.

²²³ Pálffy Géza cikke és Őze Sándor arra adott válasza a két oldal lényegében valamennyi érvét tartalmazza. ŐZE 2008. – PÁLFFY 2008.

²²⁴ PÁLFFY 2010. 252.

nem érthette el a teljes nemzeti konszenzust sem, így pedig nem szabadságharcként, hanem egy sokszínű rendi mozgalomként, felkelésként határozható meg.²²⁵

Komoly módszertani problémát jelent annak rekonstrukciója, hogy egy-egy, az identitás-elemek közé beépülő politikai eszme milyen módon talált utat a „köznéphez”, és eközben milyen alakváltozásokon ment át. Azt viszonylag könnyen meg lehet állapítani, hogy a forrásokat létrehozó politikai elit és értelmiség hogyan gondolkodott a „népről”, esetleg milyen rétegekre terjesztette ki a nemzet fogalmát,²²⁶ de az már jóval nehezebben ragadható meg, hogy ők hogyan gondolkodtak magukról, egyáltalán milyen mélyen hatotta át a társadalmat a nemzeti közösség tudata.²²⁷ Ebben a rendkívül forráshiányos kérdésben nem alakultak ki összefüggő elméletek, mégis három alapvető álláspont különíthető el.

A kutatók első csoportja a nemzettudat egyes, többé-kevésbé meghatározó elemeinek a jobbagyság körében való megjelenésével számol. Ennek a kulturális közösségnek a kialakulását egy mélyebb tudat, a magyarság körében meglévő szolidaritás érzése,²²⁸ vagy „szellemi egysége”²²⁹ tette lehetővé. Szabó István szerint a magyarság együvé tartozásának tudata ugyan elhalványult a rendi tagoltság idején, de nem szakadt meg teljesen: *„öszönösen működő erők ezek, a lélek mélyéből fakadnak fel, s a hagyomány talajába eresztik gyökerüket, a nyelvben, a vérségi és szellemi örökségben jutnak kifejezésre”*.²³⁰ Ez az érzés kötötte össze a magyarságot földrajzi és társadalmi értelemben is: *„A magyarság közössége egy testnek érezte magát a társadalom csúcsán és alsó fokain, s egy testnek az ország szélein, az alföldi mezővárosokban vagy az erdélyi és dunántúli falvakban is.”*²³¹ Lényegében ugyanezt állította bő három évtizeddel később Perjés Géza, Illyés Gyula metaforájára is építve. A reformáció irodalmának szóhasználatára is arra utal, hogy a magyarokat társadalmi válaszfalakon és állami kereteken is túlnyúló, *„pókhálószerűen finom”* szálak, *„hajszálgyökök”* kötötték össze. Ugyan az együvé tartozás tudatát *„pillanatnyilag rendelkezésünkre álló tudományos apparátussal”* nem tudjuk kielégítően elemezni, ez önmagában nem indokolja, hogy kétségbe vonjuk, a „nép” körében élő nemzetfogalom létét.²³²

Az összetartozás-tudat és a „nép” nemzetfogalmának konkrét elemei még kevésbé megbízhatóan, szórványos adatok alapján és közvetett módszerekkel rekonstruálhatók. Deér József úgy találta, az eredetileg csak a dinasztiahoz kötődő származás- és külde-

²²⁵ PÁLFFY 2010. 317; 365-386.

²²⁶ Laskai Osvátra: Szűcs 1974. 574-581. – Debreceni Szappanos Jánosra és Révay Péterre: TESZELSZKY 2009. 120-127; 234. – A puritán szerzőkre: BÁN 1997. 213; 229.

²²⁷ Vö.: HEINISCH 1984. 23-24.

²²⁸ HORVÁTH 1868.III. 392.

²²⁹ DEÉR 2005. 218.

²³⁰ SZABÓ I. 2005. 174-175.

²³¹ SZABÓ I. 1941. 119.

²³² PERJÉS 1975. 105-110.

téstudat több eleme, így a hun-magyar azonosság tudata fokozatosan terjedt, a 15. század már „közvéleménnyé” vált.²³³ Eckhart Ferenc azt vetette fel, hogy ugyanekkor a koronaszme egyes elemei is utat találtak a „szélesebb néprétegekhez.”²³⁴ Trócsányi Zsolt szerint a protestáns szerzők műveiben megjelenő patriotizmus, Merényi Varga László szerint pedig a Rimaynál artikulálódó nemzetkép csengett össze az olvasóközönség saját fogalmaival és érzésvilágával.²³⁵ Ez utóbbihoz hasonló elgondolást dolgozott ki legutóbb Fazakas Gergely Tamás a 17. század második felének református imádságoskönyvei kapcsán: „a többes szám első személyű imádságok nemcsak a dogmatikai interiorizációt, hanem a nemzetként megnevezett közösséggel való grammatikai, és így talán a pragmatikai azonosulás lehetőségét is minden más szövegnél jobban megteremthették”, a városi és mezővárosi polgárság rétegeiben, akár az olvasni nem tudók soraiban is.²³⁶

Más módszertani megfontolások nyomán Őze Sándor azt vetette fel, hogy a gondolat, mely szerint a magyarság a választott nép, a török pedig Isten büntetése, az ország egész területén, lényegében valamennyi társadalmi rétegben és csaknem az összes felekezet hívei körében elfogadásra talált. Erre egy egyszerű tény alapján következtet: az ezeket a gondolatokat leíró szerzők származásuk és működési helyük alapján az összes réteget és az ország összes nagyobb tájegységét képviselték.²³⁷

Szűkebb társadalmi körökre érvényes a rendi nemzettudat egyes elemeinek „le szállásáról” szóló teória. Az R. Várkonyi Ágnes és Benczédi László által kifejtett koncepció²³⁸ szerint a 17. században a nemzettudat és az ahhoz kapcsolódó érzésvilág „a korábbiaknál jóval szélesebb befogadó közeget nyert”.²³⁹ A végvári katonák, Bocskai hajdúi, Rákóczi kurucái egyre inkább a nemzet tagjaiként tekintettek magukra, ám ez csak részben utalt a rendi keretek közötti felemelkedés igényére, a vérségi kötelékek hangsúlyozása pedig felül is írta ezeket a kereteket.²⁴⁰ Az állandó háborúk, a reformáció, valamint a paraszti árutermelés és kereskedelem kibontakozásának hatására a parasztság felső rétegei is átvették a nemesi nemzetfogalom egyes elemeit, ezeket újra kombinálták, a szülőföld szeretetének érzelmi feszültségével töltötték meg, és saját társadalmi törekvéseiket kapcsolták hozzá.²⁴¹ A rendi nemzettudat szerkezeti átalakulása ugyan a fogalmi konst-

²³³ DEÉR 2005. 207-240.

²³⁴ ECKHART 1941. 95.

²³⁵ MERÉNYI VARGA 1979. 200. – TRÓCSÁNYI 1969. 36.

²³⁶ FAZAKAS 2012. 334.

²³⁷ ŐZE 1991. 21-27; 139-141.

²³⁸ Az elgondolás meglepő módon az „alászálló műveltségi javak” elméletén alapul, melyet német néprajztudósok dolgoztak ki a 19. század végén. Eszerint autonóm népi kultúra nem létezett, a parasztság semmivel sem járult hozzá a nemzet egészének kultúrájához, pusztán befogadta a magasabb társadalmi rétegek felől érkező impulzusokat. Ez a modell az 1960-as években már jócskán idejétmúltnak számított. BURKE 1984. 364. – ORTUTAY 1965. 5.

²³⁹ BENCZÉDI 1972. 124.

²⁴⁰ R. VÁRKONYI 1964. 56-62. – Vö.: KLANICZAY 1985. 148-149.

²⁴¹ R. VÁRKONYI 1964. 77.

rukció merev korlátaiba ütközött, azonban „*olyan kifelé forduló, és védekező interpretációt kapott*”, amely a rendi nemzetfogalom „*nyílt vagy rejtett szociális tartalmait elsősorban a középrétegek, de részben az alávetett jobbágysztály felé is nagy hatásokkal közvetítette.*”²⁴²

A szerzők második nagy csoportja szerint a politikai jogokkal nem rendelkező rétegek körében legfeljebb valamiféle megfoghatatlan, érzelmi kötődés alakulhatott ki szülőföldjük és szűkebb társadalmi közegük iránt. Szűcs Jenő határozottan elkülönítette a parasztság összetartozás-érzését és a nemesek által képviselt nemzeti tudatot: előbbi „*csoportemóció, de nem eszme; érzés, de nem elsődleges csoportlojalitást magában foglaló ideológia; tehát szükségképpen nem politikai faktor.*” Ettől persze nem kevésbé jelentős tényező, hisz évszázadokon át képes megtartó erőt jelenteni.²⁴³

Egy harmadik, köztes felfogás szerint ugyan feltételezhető, hogy a „nép” körében kialakulhatott „valamiféle” elképzelés egy, a lokális kereteken túlmutató, tágabb nemzeti közösségről, de ennek tartalma nemigen rekonstruálható, az azonban bizonyos, hogy nem lehetett azonos az elitek által kialakított nemzettudattal. Dienes István régészeti adatok alapján állította, hogy a honfoglaló magyarságban ugyan kimutatható a „*szokások és erkölcsök közössége*”, a mondanivalóját azonban „*határozott rétegtudattal is kell számolni, amely (...) az életfa köré szerveződő mondákkal a vezetők uralmát támogatta, a társadalmi rétegződést szentesítette, és egy korai politikai integráció következménye.*”²⁴⁴ Mályusz Elemér a „nép” sajátos tudatvilágához köti a Botond-monda és a Kont-monda tartalmait, amelyek nem bizonyultak integrálhatónak az elitek által kialakított ideológiában.²⁴⁵ Perényi József szerint a megerősödő feudalizmus korában még kevésbé beszélhetünk „*egységes, azonos tartalmú nemzeti öntudatról*” a különböző társadalmi rétegek körében. Kézai szerint ugyanis a jobbágyság egy része azok utódai közül került ki, akiket a katonai szolgálat megtagadása miatt sújtottak örök szolgasággal; márpedig „*a magyar nyelven beszélő jobbágyság aligha tartotta magát bűnözők utódának.*”²⁴⁶ Legutóbb Szabó András Péter a 17. századra vonatkozóan vetette el annak lehetőségét, hogy a társadalom különböző rétegeiben azonos tartalmú nemzettudatot feltételezzünk; bár ezen a téren még sok a nyitott kérdés,²⁴⁷ mindenképp erre utal az elit és a népi politikai gondolkodás szétválása, a „*szegény község*” körében kialakult millenarista politikai eszmék megléte.²⁴⁸

A „népi patriotizmusról” és a „hajszálygyökerekről” szóló vita hozadékaként mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a nemzetfogalomhoz kötődő identitáselemek jelenléte a

²⁴² BENCZÉDI 1972. 124-125.

²⁴³ SZÚCS 1974. 582-585.

²⁴⁴ SZÚCS 1997. 329-330.

²⁴⁵ MÁLYUSZ 1963. 6-7.

²⁴⁶ PERÉNYI 1972. 100-101.

²⁴⁷ SZABÓ A. P. 2012. 1156.

²⁴⁸ SZABÓ A. P. 2012. 1146-1150.

politikai jogokkal nem rendelkező rétegek körében szórványosan és közvetett módszerekkel mutatható ki. Mivel azonban a Szűcs Jenő által kialakított, osztályharcos szemléleten alapuló fogalmi elhatárolás nem tartható, így elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét. Ennél többet azonban csak akkor mondhatunk, akkor szabadulhatunk meg a jórészt üres fogalmi konstrukcióktól, ha etnográfiai és antropológiai ismeretek alapján kellő mélységben le tudjuk írni a középkori és kora újkori a népi kultúra dinamikáját.

3. A nemzet mint etnikai kategória

A nemzet fogalma nem feltétlenül tartalmazza az etnikai egységet, a közös származást, vagyis a nemzetek inkább foghatók fel szociális és kulturális, mint biológiai képződményként; ez még annak ellenére is így van, hogy a nemzetek gyökerei általában egy etnikus közösségig nyúlnak vissza, és hogy a közös származás mítoszai később is fontos szerepet játszanak a közösség életében.²⁴⁹ Nem véletlen, hogy a nemzetet jelölő kifejezések a latinban és a magyarban is a szülésre, születésre, azaz genetikusan leszármazásra utaló kifejezésekből erednek.²⁵⁰

A néppé válás alapvető kelléke a népnév kialakulása és széles körű elfogadása, valamint a kollektív önmeghatározás és a „másoktól” való elhatárolódás, amelynek a közös nyelv és a közös származásról alkotott mítosz jelenti az alapját. Ezekre épül a közös jelképek, értékek, hagyományok, emlékek és mítoszok alkotta, és kulturális specialisták – sámanok, énekmondók – által fenntartott szimbolikus világ. Mindezeket felül a nép fennmaradását segíti a jól körülhatárolható területen kiépített politikai szervezet, valamint a vallási egység is.²⁵¹

A magyarság etnogenezisének, azaz a nemzet etnikai magjának kialakulását Róna-Tas András a Kr.u. 6-7. századra teszi.²⁵² Jól használható tipológiája szerint a magyarság néppé válása – a szláv és a germán úttal szemben – a török népek kialakulásához hasonló folyamat volt, vagyis a döntő mozzanatot a törzsszövetség kialakulása, azaz egy politikai aktus jelentette.²⁵³ A nomád felfogás szerint viszont a politikai szervezés alapját nem az etnikum, hanem a lojalitás adta: magyarnak nevezték, aki a magyarok által vezetett törzsszövetség tagja volt.

Részen ennek a szemléletnek örököseként fogható fel az Anonymus által kialakított államnemzeti koncepció, melyben a politikai lojalitás számított a harmonikus együttélés egyetlen feltételének.²⁵⁴ Az etnikai egységre helyezte viszont a hangsúlyt Kézai faj-

²⁴⁹ SMITH 1999. 105.

²⁵⁰ SZÜCS 1997. 45; 142-148.

²⁵¹ RÓNA-TAS 1996. 409-411. – SMITH 2009. 46-49.

²⁵² Meg kell jegyezni, hogy más kutatók (Fodor István, Veres Péter) jóval korábbra, a Kr.e. 10-6. századra datálják a magyarság etnogenezisének. KRISTÓ 1998. 99-107.

²⁵³ RÓNA-TAS 1996. 413-414.

²⁵⁴ KRISTÓ 1990. 431.

nemzeti koncepciója, mely a tiszta magyarsággal az idegen és keverék nemzetségeket állította szembe. A gondolat, amelynek központi eleme az eredet tisztasága és a nyelvi közösség, az ország népességének egy részét kirekesztette a nemzet köréből.²⁵⁵ A középkori és kora újkori fejlődés során ez az etnikai vagy fajnemzeti koncepció bizonyult dominánsnak; alighanem ennek örököse a 17. század nemesi nacionalizmusa, amely az „*igaz magyarság*”, „*magyaros magyarság*”, „*pura Hungaria*” kifejezésekkel jelölt, etnikai keveredéstől mentes, azaz tiszta, romlatlan közösséget állította szembe „*romlott*”, „*korcsos magyarokkal*”.²⁵⁶

A magyarság eredetközösségének eszméjét felülírta a rendi tagolódás ereje, amely maga után vonta az etnikai elkülönülés képzetét. A lengyel szarmatizmusához hasonló szemlélet,²⁵⁷ bár kevésbé pregnánsan, de megjelent a magyar gondolkodásban is: Kézai szerint a jobbágyság egy része az örök szolgasággal sújtott magyarok, nagyobbik része viszont a honfoglaláskor helyben talált népek utódaiból került ki.²⁵⁸ A későbbi fejlődés során „*az éles rendi határ – határa a nemzeti életnek is! – halvánnyá, elmosódottá tette a rendi és rendalatti magyarok közösségének tudatát is.*”²⁵⁹

Már Szabó István rámutatott arra, hogy a rendi és az etnikai értelemben vett nemzet konfliktusa sajátos paradoxonhoz vezetett. „*Míg a rendek a rendi előjogoknak beköltöző idegenek kezére való jutása felett aggályoskodtak (...) addig a kiváltságolatlan, rend alatti rétegeknek külföldről beköltözők által való, nagymértékű növekedése ellen sohasem ejtettek szót.*” A rendi szemlélet túlélte önmagát, hosszú távon szembe állította egymással a magyar társadalom rétegeit, ugyanakkor elfedte a kialakulóban lévő etnikai konfliktusokat.²⁶⁰

Hasonlóan paradoxonhoz vezetett az a tézis, mely szerint a politikai közösségként értett rendi nemzetnek tagja lehetett a nem magyar származású, nem magyar ajkú nemes is, a nemesi jogállás viszont egy határozott eredet-fikcióval társult.²⁶¹ Ezt a gondolatot fokozta a szélsőségekig Marnavics Tomkó János boszniai püspök 1630-ban írt, „Illíria szentjeiről” szóló munkájában. Saját illír identitásának megalkotásához a koronaeszmét és a magyar rendi nemzeti identitás más elemeit használta fel: „*az illír nép rendelkezik a magyar nemzeti identitás valamennyi elemével, sőt a katolikus hittel való bensőséges és tartós kapcsolata által a magyarok fölött áll. (...) az illír nép az egyetlen valódi 'magyar rendi nemzet', hiszen megtartotta a 'katolikus' politikai identitását.*”²⁶² A rendi nemzet kereteit

²⁵⁵ KRISTÓ 1998. 160-164. – SZÜCS 1974. 475-481.

²⁵⁶ SZABÓ A. P. 2012. 1123.

²⁵⁷ TAZBIR 1984. 39-45; 51-52. – A szarmatizmus eszmei összetevőire, társadalom- és egyháztörténeti összefüggésben: PRYKHODKO 2017.

²⁵⁸ PERÉNYI 1972. 100-101. – Vö.: SZABÓ I. 2005. 167-168.

²⁵⁹ SZABÓ I. 2005. 171.

²⁶⁰ SZABÓ I. 2005. 172.

²⁶¹ KLANICZAY 1960. 11.

²⁶² TESZELSZKY 2009. 304-311. – Más összefüggésrendszerben: NIKŠIĆ 2006. 83-84; 87.

nála már teljes egészében az illírek töltik ki, akik maguknál a magyaroknál is jobb magyarok; más szavakkal: a rendi nemzet keretei felcserélődnek az etnikai keretekkel.

A második kérdés, hogy a magyarság hogyan tekintett az országban élő nem magyar népekre, és milyen alapelvek, milyen jogi keretek szabályozták az együttélést.

A reformkori történészek az államegységet szem előtt tartva, a jogkiterjesztés integratív erejében bízva írtak a nemzetiségi kérdés historikumáról, ugyanakkor nem kendőzték el a konfliktusok káros következményeit sem: *„a népségi sokféleség még mindig, de e korban kivált, belső rákfeneként rágódott a haza elemein”* – írta Horváth Mihály 1839-40 folyamán a 16. századról.²⁶³ A szabadságharc tanulságait levonva, Szalay László már a szomszéd országok történetével összefüggésben vizsgálta a magyarság és a nem magyar népek viszonyát, a horvátokkal és szerbekkel való kapcsolatot pedig – szoros összefüggésben az aktuális politikai vitákkal – közjogi kérdésként elemezte.²⁶⁴ 1920 után ismét megváltozott a kérdésfeltevés iránya: a demográfiai folyamatok, a nemzetiségek kulturális és politikai törekvései kerültek előtérbe. *„Trianonnak kellett jönnie, hogy a nemzetiségi kérdés jelentősége a maga végzetes voltában megjelenhessen egy porba sújtott nemzedék előtt”* – fogalmazott Szebfű Gyula.²⁶⁵

Mályusz Elemér az 1930-as évek második felében – politikai céloktól sem mentesen²⁶⁶ – dolgozott ki nagyszabású elméletet a magyarság és a nem magyar népek közti középkori viszonyra vonatkozóan, a német Albrecht Pencktől átvett fogalmakra alapozva: a *néptalaj* kifejezés a nép tömbszerű elterjedésének körét jelöli, a *kultúrtalaj* pedig a kulturális hatások tágabb körét.²⁶⁷ Először a magyar néptalaj középkori kiterjedését rekonstruálja zömében a helynévanyag alapján,²⁶⁸ és a magyarság terjeszkedésének folyamatát, tényezőit írja le, majd ezek nyomán határol körül jórészt tudatos népesedési, nemzetiségi politikára utaló jeleket. Az államhatárok megszilárdulásával párhuzamosan a határvédelem érdekei mentén belső és külső telepítések zajlottak, ám a 11-12. században az uralkodók – az Intelmek jövevényekre vonatkozó passzusát figyelmen kívül hagyva – a vendég népelemek szétszórására és beolvasztására törekedtek: *„nagyon is jól tudták, hogy hatalmuk alapja mégiscsak a magyarság egysége, a minél nagyobb és erősebb magyar nép.”*

²⁶³ HORVÁTH 1868.III. 390.

²⁶⁴ Igazán összetett elemzést a szerbekhez való viszony vizsgálata igényelte: itt nem csak államjogi kérdésekről volt szó, hanem egy több hullámban betelepedett, szétszórtan élő népesség jogállásáról, amelyet rendre csak átmenetileg és ad hoc jelleggel szabályoztak, és amelyet vallási különállás is bonyolított. SZALAY 1861. – Ld. még: R. VÁRKONYI 1973. 176-177; 461.

²⁶⁵ SZEKFŰ 2002. 477.

²⁶⁶ Célja, hogy megváltozott politikai viszonyok között alakítsa ki *„a nemzettudat új formáját”*.

MÁLYUSZ 2002. 14.

²⁶⁷ MÁLYUSZ 2002. 9-15.

²⁶⁸ E módszer kritikájára: KRISTÓ 1998. 131-133. – KRISTÓ 2003. 15-19. – A Mályusz, Kniezsa és Kristó által használt módszerekre, újabb történeti adatok és szempontok alapján: HOFFMANN-TÓTH 2016.

Az uralkodó tehát az asszimilációt segítette, teljes sikerrel.²⁶⁹ A 13-14. században azonban átalakult az állam jellege, az uralkodó egyre kevésbé tudta saját, megcsappant birtokain szétszórni a nem magyar népeket. „A szétszórás helyébe ezzel a tömörítés lépett”, ami a szászok és románok esetébe is jól kitapintható.²⁷⁰ Az egy tömbben való letelepítés és a kollektív autonómiák politikája a rendi korszak kezdetén csúcsosodott ki; ez a séma lényegében 1848-ig változatlan maradt,²⁷¹ és beláthatatlan veszélyekkel járt: a tömbszerűen élő nemzetiségek periférikus helyzete vezetett el Trianonhoz.²⁷²

Szekfű Gyula nemcsak a Mályusz által kialakított terminológiát bírálta, rámutatva a népiség fogalmainak erőltetett és elégtelen voltára,²⁷³ hanem koncepcionális kifogásokat is emelt. Szerinte a régi nép- és nemzetfogalom a moderntől alapvetően a tudatosodás fokában különbözött;²⁷⁴ a „nemzeti, népi, faji különbségek” ismertek voltak már a középkorban is, de nem váltak politikai tényezővé. Az Intelmek a középkori uralkodók számára zsinórmértékül szolgált, asszimilációs törekvésnek, ellentétben a régió többi államával, Magyarországon semmi nyoma. Így aztán „a magyar középkort bátran a kisebbségek aranykorának nevezhetjük”.²⁷⁵

Szekfű koncepciója szerint a magyarság a honfoglalás után „újonnan elfoglalt házában az autonómiák létesítésével bizonyította be türelmes voltát.” Ez a séma nem számított ismeretlennek a nomád népeknél, de összhangban állt a kereszténységgel is.²⁷⁶ Az uralkodók tisztában voltak az etnikai sokszínűség előnyeivel, és már csak azért sem szorgalmazták az asszimilációt, mert a nem magyar népek lassú beolvadásával számoltak;²⁷⁷ a betelepülő népeknek nyújtott autonómiák rendszere „biztosította a belső békét és az idegenek megelégedését.”²⁷⁸ Az autonómiáktól való elhajlás a 14. század második felétől figyelhető meg: a kollektív jogokkal bíró közösségek a rendi társadalomba tagozódtak, elitjük tagjai nemesi jogokat nyertek, és fokozatosan asszimilálódtak; „szántszándékos denacionalizálásról szó sincsen, mindez természetes folyamat, következése a politikai és társadalmi változásoknak, melyek a magyar nemzet kebelében lefolytak.”²⁷⁹

Deér József szintén az 1930-as évek közepén alakította ki a Szekfűével több ponton érintkező koncepcióját. Meglátása szerint a honfoglaló magyarság keletről „rugalmas

²⁶⁹ MÁLYUSZ 2002. 159-170. – Az Intelmek vonatkozó részének forráskritikájára és értelmezésére: KRISTÓ 1998. 122-124. – KUBINYI 1999. 123-127.

²⁷⁰ MÁLYUSZ 2002. 171-176.

²⁷¹ MÁLYUSZ 2002. 207-230.

²⁷² MÁLYUSZ 2002. 176. – A gondolatmenet egészére ld. még: TRENCSENYI 2011. 401-406.

²⁷³ SZEKFŰ 2002. 508. – Mályusz fogalmainak retrospektív jellegére utal: KRISTÓ 2003. 8-10.

²⁷⁴ SZEKFŰ 2002. 494-495. – Egészen hasonló megfogalmazásban: HUIZINGA 1941. 7.

²⁷⁵ SZEKFŰ 2002. 456-564. – Kristó Gyula szerint Szekfű idealizált képet alkot a középkori nemzetiségi békéről, bár a helyzet valóban nyugalmasabb volt, mint a több közép-európai államban. KRISTÓ 1998. 164.

²⁷⁶ SZEKFŰ 2002. 482.

²⁷⁷ SZEKFŰ 1988. 43-49.

²⁷⁸ SZEKFŰ 1939. 504.

²⁷⁹ SZEKFŰ 2002. 492-493.

népfogalmat” hozott magával, amely lehetőséget adott más származású, más nyelvű csoportok csatlakozására: a közösségi tudatot nem etnikai, nyelvi kötelékek határozták meg, hanem a dinasztia karizmája. Ennek a szemléletnek lett örököse a keresztény állam, amely autonóm státust biztosított a különböző népcsoportoknak; az Intelmek jövevényekre vonatkozó passzusa évszázadokon át zsinórmértékül szolgált.²⁸⁰ Lényegi változást a 13. század hozott: többé nem csak egyéni, hanem kollektív jogokkal ruházták fel a közösségeket; az így megszerzett autonómiát akár a magyarsággal szemben is eszközként használhatták, ahogyan a szászok aktív elzárkózása példázta.²⁸¹ A kollektív autonómiával bíró közösségek mellett megjelentek más népcsoportok, amelyek viszont szórványosan telepedtek meg, éppen ezért nem részesültek kollektív jogokban.²⁸² Az asszimiláció azonban ezek esetében sem tudatos törekvés eredménye, pusztán a társadalmi emelkedés természetes velejárója volt.²⁸³

A későbbi kutatások egyik ága a politikai eszmék és az elit nemzet-konceptióinak alakulására irányult. Kristó Gyula szerint a betelepült népcsoportok a 10-12. században az átmeneti feszültségek ellenére is széles körű szabadságokat élveztek,²⁸⁴ a 13. század elején azonban idegenellenessé vált a légkör: a magyar társadalmat II. András alatt traumaként érte a „német uralom”. Az idegenekkel szembeni gyűlölet fejeződött ki a zsidók és izmaeliták ellen hozott törvényekben, az elit sérelmeit ugyanekkor Anonymus államnemzeti koncepciója fogalmazta meg, mely szerint a közösséghez tartozás feltétele az állam iránti lojalitás, a meghódolás.²⁸⁵ *„Magyarországon, elsősorban a birtokos osztály körében, a 13. század első felében újfajta törésvonal keletkezett, amely politikai ellentéteket etnikai mezbe öltöztetett. Ám az idegenellenesség kiváltotta a magyarországi idegen eredetű előkelők ellentámadását”,* erre utal az 1240-es évekből származó advena-lista. Viszontválaszként született meg Ákos mester munkája, amely az idegenek asszimilációját szorgalmazza, valamint Kézai Simon nagy hatású műve.²⁸⁶ A nyelv-nemzet koncepciója Kézaival vált uralkodóvá – még akkor is, ha szemléletmódját a 14. századi másolók sem feltétlenül értették.²⁸⁷

A köznapi élet szintjén azonban eltérő tendenciákra bukkanunk. Egészen gyakorlati okok miatt volt megengedett a nyelvhasználat, a nem katolikus, sőt nem keresztény vallások gyakorlása, és az idegeneknek a magyar nemesség sorába emelkedése: ezt diktál-

²⁸⁰ DEÉR 1938. 89-90; 191.

²⁸¹ DEÉR 1938. 187-209.

²⁸² DEÉR 1938. 209-216.

²⁸³ DEÉR 1938. 216-217. – Deér József gondolatmenetének visszhangjára az esszéista Joó Tibor munkáiban: TRENCSENYI 2011. 439-411.

²⁸⁴ KRISTÓ 1990. 425-430. – Vö.: Perényi József ennek magyarázatát Deér Józsefhez hasonlóan a nomád gondolkodás örökségében keresi: a nem magyar népeket meghódított népekként kezelték, *„akik mint szolgák, tulajdonképpen a magyarsághoz tartoznak.”* PERÉNYI 1972. 93-94.

²⁸⁵ KRISTÓ 1990. 432-437. – KRISTÓ 1998. 150-156.

²⁸⁶ KRISTÓ 1990. 438-442. – SZÚCS 1974. 499.

²⁸⁷ SZÚCS 1974. 481; 485; 489.

ták a katonaállítás, a kereskedelmi tevékenység és a lakatlan területek benépesítésének érdekei.²⁸⁸ Beolvasztási szándékkal nem találkozunk, a vegyes lakosságú városokban felbukkanó etnikai konfliktusok csak ráakódtak a gazdasági és társadalmi konfliktusokra.²⁸⁹ A városi közegben az élet rendes menetének, a kereskedelem és a helyi kormányzat működésének előfeltétele volt, hogy a polgárok megtanulják egymás nyelvét.²⁹⁰ Felekezeti értelemben hasonló tolerancia jellemezte a magyarokat: a zsidók, izmaeliták, kunok vallásgyakorlatának korlátozására van, de elűzésükre, erőszakos térítésükre nagyon ritkán akad példa. Egészen „a török támadásokig kellett várni arra, hogy a királyság szívében meglévő felekezeti különbségek negatív színezetet kapjanak”; ennek első példáját Laskai Osvát Gemma fidei című művében találjuk.²⁹¹

A kora újkori jelenségek több szempontból is a középkoriak szerves folytatását jelentették. Szabó István máig érvényesen állapította meg, hogy továbbra sincs nyoma asszimilációs törekvéseknek, nem alakult ki nemzetiségi kérdés, az etnikai konfliktusok nem emelődtek politikai szintre;²⁹² némi politikai relevanciára egyedül az illírizmus tett szert a 17. században.²⁹³ Az államhatalom részéről semmilyen módszeres represszív intézkedésre nem került sor: így például a románság szabad vallásgyakorlatát az erdélyi fejedelmek nem gátolták, sőt segítették az egyházszervezést, könyvkiadást (jóllehet az ortodox felekezet nem vált bevett vallássá, és 1678-ban a pópák további nemesítését is megtiltották).²⁹⁴ Románellenes megnyilvánulásokra még a Horea vezette felkelés után sem került sor.²⁹⁵

Helyi szinten is csak az eltérő szokásokból eredő konfliktusok adódhattak,²⁹⁶ de ezek sem lehettek tartósak: a románsággal például működőképesnek bizonyultak az együttélés formái, többek közt az egyházközségi földek, a templom közös használata kérdésében.²⁹⁷ A keveredés, természetes asszimiláció azonban nem volt gyakori, a felekezet, nyelv és életforma különbözősége túl éles válaszvonalat jelentett.²⁹⁸ Az összképhez az is hozzátartozik, hogy a különböző etnikumok közti kapcsolat nem volt mentes a lappangó előítéletektől, sztereotípiáktól. A szerbekkel szembeni általános idegenkedés okát a török hódítók iránti lojalitásukban kereshetjük,²⁹⁹ a cigánysággal szemben pedig főként életformájuk és szegénységük miatt alakult ki megvetés: alacsony státusukat az általuk űzött,

²⁸⁸ KUBINYI 1999. 127-139.

²⁸⁹ FÜGEDI 1981. 398-418.

²⁹⁰ SZENDE 2011. – Ld. még: PETROVICS 2009.

²⁹¹ IOGNA-PRAT 1999. 71. – Laskai művére: MADAS 2004. 53-54.

²⁹² SZABÓ I. 1941. 108-114.

²⁹³ OBORNI 2014. 11.

²⁹⁴ OBORNI 2014. 19-23.

²⁹⁵ KOLUMBÁN 2011. 32-36.

²⁹⁶ OBORNI 2014. 9.

²⁹⁷ KOLUMBÁN 2011. 31-32.

²⁹⁸ SZABÓ 1941. 115-118. – Vö.: PÉTER 2011. 695-696.

²⁹⁹ SZAKÁLY 1993.

lenézett foglalkozások jelképezték, és ehhez járultak a saját magukról alkotott, ám visszajukra forduló eredetmítoszok is.³⁰⁰ A románok a közkézen forgó sztereotípiák szerint visszaszűrt civilizátlanságban élnek, vadak, vérszomjasak és tolvajok; ezekre a képzetekre épültek az Oláh Miklóssal, vagy később Barcsay Ákossal szemben megfogalmazódó vádak: román származásuk kiemelésével a szerzők *„nyugodtan alapozhattak az olvasójukban felébredő megvetésre vagy ellenszenvre.”*³⁰¹

A kora újkor legfeltűnőbb – ugyanakkor a politikum szintje alatt zajló, és így a kor gondolkodásában nem tükröződő – jelensége a magyarság számarányának drasztikus csökkenése és a nem magyar népek előretörése valamennyi peremvidéken.³⁰² Szakály Ferenc a török korról alkotott mérleg részeként utal ezekre a fejleményekre, és idáig vezet vissza a 19. századi, egymással versengő nacionalizmusok kialakulását, végső soron a magyar államterület széthullását.³⁰³ A tragikus következmények nem pusztán a nem magyar népek arányának növekedésére, hanem az államnemzet és nyelvnemzet konfliktusára vezethetőek vissza. Szűcs Jenő szerint a 17-18. század során a rendi nemzet képtelennek bizonyult arra, hogy a politikai keretek közt tényleges államnemzetté kovácsolja a teljes lakosságot, de görcsösen őrizte az államnemzet igényét, és nem vette észre a nyelvnemzetek kiformalódását. Mindezért súlyos árat kellett fizetnie: *„egy nem realizálható államnemzet fikciójával együtt a nyelvnemzet realitásából is példátlanul súlyos ös-szeget kényszerült leadni.”*³⁰⁴

Az etnikai kategóriaként felfogott nemzet kérdéskörének harmadik eleme, hogy a Kárpát-medencében élő nem magyar népek hogyan tekintettek a magyarságra.

A kora újkorra vonatkozó kutatások az 1930-as években állapították meg először, hogy a nem magyar népek általában véve szolidárisak voltak a magyarsággal.³⁰⁵ Ez a Hungarus-tudatnak nevezett jelenség³⁰⁶ legáltalánosabb értelemben azt jelenti, hogy a Magyarországon élő, nem magyar származású értelmiségiek az országhoz, az itt élő népek közös hazájához kötődtek, a *regnum Hungariae*-t szolgálták, és ezen átfogóbb lojalitás mögött másodlagosak maradtak az etnikai, nyelvi, regionális és rendi különbségek. A jelenség példaként leggyakrabban Bél Mátyás és Kollár Ádám tevékenységét említik.³⁰⁷ Bitskey István megfogalmazása szerint *„a hungarus-tudat fogta egybe a Kárpát-medence*

³⁰⁰ ERDŐS 2013.

³⁰¹ ALMÁSI 2007. 596. – LUFFY 2004. 117.

³⁰² OBORNI 2014. 9-12. – SZABÓ I. 1941. 82-107. – SZEKFÜ 2002. 498-506.

³⁰³ SZAKÁLY 1988. 39-40; 44-46. – Vö.: BAK 1993. 271. – A gondolat már Mályusz Eleménnél is felbukkant: MÁLYUSZ 2002. 176.

³⁰⁴ SZÜCS 1983. 115-116. – Mindezzel teljesen egybevág a Bibó István gondolatmenete az asszimiláció dualizmus-kori, ellentmondásos folyamatáról. BIBÓ 1986a. 592-595.

³⁰⁵ SZABÓ I. 1941. 119.

³⁰⁶ A fogalom használatával szembeni bizalmatlan, illetve a megfelelő definíció, körülírás hiányára utal: FRIED 2002. 47. – PÉTER 1995. 228.

³⁰⁷ OBORNI 2014. 10. – SOÓS 2007. 12-16. – TARNAI 1969. 63-84.

etnikumait, így a kortársak magyarság-fogalma is e tágabb jelentéssel értelmezhető”; ennek legjobb példája az erdélyi szászág, amely „a teljes magyar történelem eszmei örökösének nyilvánította magát”.³⁰⁸

Az azonban, hogy az etnikai-nyelvi kötődés, vagy a Hungarus-tudat bizonyult-e erősebbnek, az adott személyiség és élethelyzet függvénye lehetett.³⁰⁹ Az egyik szélső értéket azok az értelmiségiek jelenthették, akik a magyar nemzethez tartozónak érezték magukat; közülük tartozott Péter Katalin szerint Heltai Gáspár és Dávid Ferenc, Berger Illés és Lackner Kristóf, valamint a szlovák ajkú Zvonarics Imre és György.³¹⁰ Az ellenkező oldalt azok képviselték, akik számára a közös haza iránti lojalitás nem szorította háttérbe az etnikai identitást; ilyen volt a román származású Oláh Miklós: *„Hungaria, vagyis egy elképzelt, soknemzetiségű Duna melléki monarchia megörökítésével Oláh azt az államalakulatot írta le, amelyhez úgy érezte, szívesen tartozik. Kötődése, Hungarus-tudata épp e műben nyert méltó kifejezésre. Egy ilyen politikai értelmű Hungarus-tudatnak nem kellett elhomályosítania az etnikai identitást.”*³¹¹

A 16. században még nem feltétlenül beszélhetünk a Hungarus közösség tudatáról. Klaniczay Tibor egy helyen éppen arra utalt, hogy ekkor *„a közös Hungaria, illetve Pannonia keretein belül kezd megjelenni az etnikai megkülönböztetés igénye, illetve az azonos nyelvet beszélők egyetlen etnikumként való felfogása. Mindez érdekes módon tükröződik a Hungarus és a Pannonius nevezetek megváltozó alkalmazásában is.”*³¹² A szlovákok esetében 1511-ben tetten érhető az etnikai-nyelvi elhatárolódás igénye, anélkül természetesen, hogy a közös állami kereteket megkérdőjelezték volna.³¹³

A Hungarus-tudat a 17. század közepétől teljesedett ki. Tarnai Andor tárta fel mára klasszikussá vált tanulmányában, hogy a hazai értelmiségiek ekkor kezdtek rendszeresen reflektálni az ország etnikai és nyelvi tarkaságára, és főként a puritán szerzőknek köszönhetően az ország gazdasági és kulturális elmaradottsága is napirendre került. Ugyanekkor a nyugat-európai magyarságkép is megváltozott, az elmarasztaló véleményekre reagálva pedig a főként nem magyar anyanyelvű, de magyarul is tudó értelmiségiek – Rotarides Mihály, Bél Mátyás, Tomka-Szászky János – *„bámulatos energiával, izzó hevülettel fogtak neki országuk értékeinek tudományos feltárásához.”*³¹⁴ Az ő körükben vált különösen népszerűvé a 15. századi eredetű *„Extra Hungariam non est vita”* szállóige, melyben a közös haza iránti lojalitásuk, vagy inkább kötődésük nyilvánult meg.³¹⁵

³⁰⁸ BITSKEY 2006. 47.

³⁰⁹ Vö.: FRIED 2002. 51.

³¹⁰ PÉTER 1995. 228.

³¹¹ ALMÁSI 2007. 600.

³¹² KLANICZAY 2001. 85-86.

³¹³ KLANICZAY 2001. 78-79. – Ugyanerre a jelenségre: CSEPREGI 2011. 10. – CSEPREGI 2016. 95.

³¹⁴ TARNAI 1969. 83. – Vö.: TURÓCZI-TROSTLER 1939. 12.

³¹⁵ TARNAI 1969. 41-62.

A Hungarus-tudat a nem magyar népek területi és nyelvi elkülönülésének igényével gyengült meg. A 18. század második felétől a nem magyar népek többsége kulturális értelemben a magyarsággal való egyenjogúságot, területi értelemben pedig történeti érvek alapján – a dák, illetve morva ősökre hivatkozva – különállásra tartottak igényt.³¹⁶ Végérvényesen az 1770-es évek elején, a nyelvi kérdés kibontakozásával indult hanyatlásnak a Hungarus-tudat, bár a nyelvi nacionalizmussal, a nemzeti irodalom megteremtésének programjával szemben a 19. század első harmadáig még tartani tudta magát.³¹⁷ Másfél-két évszázad távlatában tehát *„a konfesszionális kereteknek, majd a hungarus-tudatnak a burkából fokozatosan vált ki az etnikai, majd az anyanyelvi tényező, amely a modern nemzetfogalmat készítette elő.”*³¹⁸

4. A nemzeti karakter

A nemzeti karakter kérdése legközvetlenebbül a nemzet mentális és erkölcsi állapotának kutatására utal. Ez a megközelítés mozgalmas, életteli tablók készítését tette lehetővé egy-egy korszakról, hátulütőjét jelentette azonban, hogy ezek inkább árulkodtak a történetész saját morális világképéről, mint a nemzet historikumáról.

Horváth Mihály szerint a magyarság történetének egyik legnagyobb változása a 15-16. század fordulójához kapcsolódik; *„a nemzet néhány évtized lefolytával átalakúlva, civilisatiojában előhaladva kelt volna ki forradalmából”*, ha nem jön a török hódítás és a két király viszálya. *„A seb, annak idején be nem hegedhetvén, elmérgesedett”*;³¹⁹ az anarchia idején a tekintélytisztelt, a jog és a közjó érzete elsatnyult, *„a haza és a nemzet őszinte szeretete kihalt; a helyét hideg önzés foglalta el”*.³²⁰ Bár a 16-17. században akadtak szép példái a bátorságnak és önfeláldozásnak, a törökkel való együttélés tovább züllesztette a nyelvhasználatot, a szokásokat, a magán- és közerkölcsöket.³²¹ Horváth az erkölcsi és politikai, társadalmi folyamatokat ugyanannak az éremnek két oldalaként, egymást erősítő tényezőként fogta fel; a fejlődés központi értékét számára a nemzetre jellemző erkölcsiség megtartása jelentette.

Szintén a nemzet erkölcsi állapotát vizsgálta Erdélyi László a mohácsi vész nemzedékéről írt munkájában, melyben Szerémi anekdotaszerű történeteit rendszerezte. Az egyes esetek a magyarság, pontosabban főként az uralkodó és az arisztokrácia, alkalmanként a városi polgárok és még ritkábban a parasztság hanyatló erkölcsi színvonalát világították meg. Központi értékeket a keresztény normák, a hűség és a vitézség, a legfőbb rosszat pedig a becstelenség, árulás és széthúzás jelentette.³²²

³¹⁶ FRIED 2002. 60-61. – OBORNI 2014. 13-14.

³¹⁷ FRIED 2002. 65-67. – SOÓS 2007. 17-19.

³¹⁸ BITSKEY 2006. 59.

³¹⁹ HORVÁTH 1868.III. 5-6.

³²⁰ HORVÁTH 1868.III. 9.

³²¹ HORVÁTH 1868.III. 395-396.

³²² ERDÉLYI L. 1941.

Összetettebb megközelítést jelent a nemzet feltételezett kollektív vonásainak leírása és magyarázata. A nemzetállamok építésének korában kialakuló, helyét kereső pszichológia kísérletet tett a nemzetek lélektani jellemzőinek leírására, típusok kialakítására. Magyar viszonylatban úttörőnek számít Rónay Jácint, aki 1847-ben jelentette meg *Jellemisme* című munkáját, melyben a nemek, életkorok, és hét nemzet karakterológiáját alkotta meg. A 19. századra jellemző szemlélet a két világháború között az Egyesült Államokban vett új irányt: immár nem maguk a nemzetek, hanem a nemzetekre vonatkozó sztereotípiák lettek a kutatás tárgyai;³²³ a nemzetkarakterológiák ismereti értéke helyett azok funkciója került az érdeklődés homlokterébe, ez a kérdés pedig már a társadalom- és eszmetörténettel határos.³²⁴ A magyar kutatásokat ugyanekkor az önelemző attitűd, a veszteségek okainak feltárása jellemezte. A nemzeti karakterről, azaz a gondolkodásmód, nyelv, kulturális javak összességéről szóló diskurzus az egész térségben szorosan összekapcsolódott a modernizációról, a nemzetiségek asszimilációjáról, állami függetlenségéről szóló vitákkal, és mélyen beleágyazódott a politikai-hatalmi struktúrákba.³²⁵

A politikai összefüggésektől itt eltekintve, a nemzeti jelleg keresésének tisztán elméleti alapkérdése, hogy a karaktert történeti körülmények között formálódott vonások összességeként, vagy természettől adott jellemzőkként fogjuk-e fel, azaz történelemformáló erőt tulajdonítunk-e azoknak.

Ez utóbbi álláspontot képviselte Hóman Bálint 1943-44-ben írt, kéziratban maradt munkájában: „*a fejlődés útját, irányát, ütemét a népek és vezérek lelki alkata és szellemi műveltsége határozza meg.*”³²⁶ A jellemvonások összessége elsődleges történelemformáló tényező, míg a népek és nemzetek jellemét a táji, természeti tényezők, másodsorban pedig a kulturális kölcsönhatások, etnikus keveredés alakítja, évezredek alatt.³²⁷ Ehhez hasonló álláspontot alakított ki Deér József is, aki szintén a nemzeti karakter elsődlegességéből indult ki: ebből eredezteti a koronaeszme sajátos fejlődését és az Árpád-kor politikai berendezkedését, amelyhez képest a dualisztikus koronafogalom és a hatalomátruházás Werbőczynél megjelenő tana „*aligha más, mint a magyar lélekből kinőtt koronaeszme tagadása*”.³²⁸

A legnagyobb hatású nemzetkarakterológiai tanulmány Szekfű Gyula nevéhez fűződik, aki dinamikusabb kapcsolatot feltételez a nemzeti karakter és a történelem alakulása között.³²⁹ Elméleti alapelvként leszögezi, hogy nem létezik állandó, esszenciális nem-

³²³ HUNYADY 2004.

³²⁴ CSEPELI 1987. 230.

³²⁵ A diskurzus egészére: BIBÓ 1986a. 571. – TRENCSENYI 2011. 298-465.

³²⁶ HÓMAN 2014. 15.

³²⁷ HÓMAN 2014. 49-58.

³²⁸ DEÉR 1942. 206.

³²⁹ Szekfű korábbi nemzetkarakterológiai munkáira és 1939-ben megjelent tanulmányára: TRENCSENYI 2011. 360-372; 417-423.

zeti jelleg, hanem azt a „természet és történet alakítja, módosítja, változtatja, sőt ezek a szülői is.”³³⁰ A magyarság három, Bölcs Leó által feljegyzett tulajdonságából indul ki – a szabadságot szerető, vitéz és politizáló hajlamú nép –, és emiatt úgy tűnik, ellentmond saját módszertani elveinek,³³¹ a logikai hiba azonban csak látszólagos, hiszen a kora újkorra vonatkozóan a nemzeti karakter lényegi változásaira mutat rá. A megosztottság századaiban ugyanis az ősi tulajdonságok nem tudtak érvényre jutni, sőt, végzetesen eltorzulnak: „nagy szerepe volt a vezetőréteg lelki szakadásának, másrészt úr és jobbágy további eltávolodásának egymástól”; azóta jellemzi a magyarságot a közmegegyezés, az „egységes nemzeti lélek” hiánya.³³² A 17. században tovább súlyosbodott a helyzet, a jellemet tovább deformálta az ország megosztottságába való belenyugvás, a harctól való húzódozás.³³³

Egészen más perspektívából szemlélte a kérdést Bibó István, aki a két világháború közti diskurzushoz kapcsolódva, de már a viláégés tapasztalatait is levonva kísérelte meg feltárni a magyarságot ért legújabb kori katasztrófák okait. Úgy találta, hogy a problémák gyökerei a kora újkor hajnaláig nyúlva vissza. A Dózsa-féle parasztfelkelés bukása, majd a Habsburg uralkodó megválasztása horizontális és vertikális, közjogi és szociális hasadások rendszerét hozta létre a magyar társadalomban.³³⁴ Ennek nyomán alapjainál fogva hamis társadalmi és politikai szerkezet épült ki, amely kontraszelektív módon engedte érvényesülni az egyéni törekvéseket, egyéni jellemvonásokat, így ezek az évszázadok alatt torz kollektív alkattá álltak össze:³³⁵ „Minden eltorzulás, ami ezalatt az időszak alatt a magyar közösségi élet különböző területein megmutatkozott, valamilyen módon visszavezethető az alapvető politikai és társadalmi konstrukció hamisságára.”³³⁶

Eltérő elvi alapállásból, de hasonló megállapításra jutott Szűcs Jenő, aki Szekefű bírálatára alapján vont le a következtetést: a nemzeti karakter „[n]em történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma.”³³⁷ Tökéletes összhangban van ezzel a kulturális karakter Margaret Mead által kidolgozott és Norbert Elias által finomított fogalma. Eszerint a kulturális minták kialakítják az általuk preferált személyiségstruktúrákat, vagyis ezek nem forrásai, hanem következményei a közös kultúrának és történelmi sorsnak.³³⁸

³³⁰ SZEKEFŰ 1939. 491.

³³¹ SZŰCS 1974. 300-310.

³³² SZEKEFŰ 1939. 531.

³³³ SZEKEFŰ 1939. 536-537.

³³⁴ BIBÓ 1986a. 496-499; 574-575.

³³⁵ BIBÓ 1986a. 613-618.

³³⁶ BIBÓ 1986a. 603.

³³⁷ SZŰCS 1974. 308-309.

³³⁸ BORDÁS 2014. 166.

A nemzeti karakterről alkotott képzetek vizsgálatának napjainkban legnépszerűbb, elméleti szempontból is jól megalapozott módszere az imagológia, amely az egyes nemzetekről közkezen forgó képek, toposzok rekonstruálásával, kialakulásuk kulturális és pszichés törvényszerűségeivel foglalkozik. Eredményei alapján a sztereotípiák kialakulása igencsak összetett folyamatként ragadható meg. A más nemzetekről alkotott kép nemcsak árulkodik a saját nemzetünkről,³³⁹ hanem vissza is hat az önképünkre: Janus Tazbir a lengyel nemzettudat vizsgálata alapján mutatott rá, hogy az idegenekkel szembeni ellenérzés és a saját nemzet pozitív vonásainak felismerése, felmutatása egymással párhuzamosan alakult.³⁴⁰ Ráadásul mindez nem is feltétlenül lineáris folyamat, hiszen a saját közösségünk jellemvonásaira és az idegen megítélésére mindig az adott körülmények függvényében reflektálunk, a kialakított képek az adott történeti helyzetnek megfelelően átalakulhatnak, visszájukra fordulhatnak.³⁴¹ A „másikról” kialakított képet tehát történeti tapasztalatok, társadalomfelfogások alakítják, a direkt politikai nyomás azonban legtöbb esetben nem hagy rajta mély nyomot.³⁴²

Urs Bitterli sokáig alapvetőnek tekintett, de leegyszerűsítő modelljével szemben újabban Joachim Eibach alakított ki rugalmasabb tipológiát az idegenekhez való viszony lehetséges formáiról. A „közeledés” dialógusra, árnyalt véleményalkotásra (ám a pozitív vonások sztereotipizálására is) nyitott, a „távolítás” viszont monologizáló, a különbséget megmerevíteni igyekvő magatartást takar. Ez utóbbi két esetét az idegent fenyegetésként felfogó és azt leküzdeni próbáló „elhatárolás”, valamint a különbséget idillikus színben feltüntető „exotizálás” jelenti.³⁴³ E tipológia előnye, hogy Európán belül is érvényes, és néhány kulturális jellemző mellett többféle tematikát (így egy adott nép szokásait, vallását, országuk természeti környezetét, politikai berendezkedését) is képes értelmezni.

A nemzetkarakterológiák, az egyes nemzetekről kialakított toposzok, sztereotip képek az ókortól napjainkig végigkísérhetők.³⁴⁴ Az első ezredforduló környékéig lényegében csak antik klisék átvétele jellemző, a 11-12. századtól viszont a toposzok sokrétűbbé és konkrétabbá váltak. Ekkor ugyanis a korábbinál gyakoribbá váltak a kapcsolatok, így a népek közvetlen megfigyelések alapján alkottak képet egymásról, a tapasztalatok pedig lassan új sztereotípiákká rögzültek.³⁴⁵ A nemzetek jellemvonásai alapján Európa funkcionális felosztása is megtörtént: a németeknek a császárságot, az itáliaiaknak a pápaságot, a franciáknak pedig a stúdiumot tartották fenn egyes szerzők.³⁴⁶

³³⁹ Vö.: EIBACH 2008. 17.

³⁴⁰ TAZBIR 1984. 50-52.

³⁴¹ FOERSTER 2009. 9-10. – Az ön- és idegenkép viszonyára: RADEK 2009. 59.

³⁴² HUNYADY 2004.

³⁴³ EIBACH 2008. 19-23.

³⁴⁴ PATAKI 2001. 411-419.

³⁴⁵ SCHMUGGE 1982. 443-459. – Vö.: BLOCH 2002. 461.

³⁴⁶ MÜNKLER 1989. 59-63.

A középkori magyarságról alkotott nyugati vélemények alapján Tarnai Andor mutatta ki a karakterológiák egyes szerkezeti sajátosságait. A szimbolikus földrajzi konstrukciókra, vagy éppen klímaelméletre alapuló közhelyekből és vándormotívumokból kialakított tablók nagyfokú állandóságot mutattak, a megítélések csak nagy horderejű események hatására változtak meg.³⁴⁷ A tipológiát a közelmúltban Radek Tünde finomította jelentősen, késő középkori német forrásanyagot feldolgozva. Megállapítása szerint „a magyarokra vonatkozó imago-típiákat [az általánosítás lehetőségét hordozó képeket] tekintve három aszimmetrikus és egymással ellentétes fogalompár léte mutatható ki: a nyugati-keleti, a keresztény-pogány, és a morális-amorális.”³⁴⁸ A magyarok helyét származásuk és nyelvük, vad szokásaik és harci erényeik alapján a keleti népek között jelölték ki a német szerzők; az országban újra és újra felbukkanó pogányság rossz fényt vetett a magyarokra, ahogy a hűtlenség, esküszegés és széthúzás bélyegét is viselniük kellett.³⁴⁹

A kora újkorban a magyarságról kialakult képet elsőként Turóczi-Trostler József és Polgár Vilmos vizsgálta módszeresen. A magyar karakterről szóló vita a 15-18. század folyamán az európai értelmiség egészét megmozgatta: „A XV. s a XVII. század között a magyar irodalom egyetlen nagy heroikus párbeszéd, amelynek egyik hordozója Magyarországnak, a másik pedig Európának. A döntő helyzetekben Németország képviseli Európát s szabja meg az akusztika végső feltételeit.”³⁵⁰ Polgár szerint nemcsak az önálló információs csatornák hiánya, hanem a magyarok iránti, a középkorból örökölt lenézés és irigység volt legnagyobb hatással a magyarságkép formálódására.³⁵¹ Deér József ugyanekkor azt állapította meg, hogy a 15. században és a 16. század első felében gyakorlatilag egybeesett a magyarok nemzeti karakterének humanista bírálata és a magyarság önképe: a katonai erényekkel és a dicsőség szeretetével a militarista és antiintellektuális jelleg állt szemben, ám „ezek a kevésbé rokonszenves tünetek egyben általános tünetek, melyek az egykorú német, cseh, lengyel nacionalizmus arculatán is kiütköznek.”³⁵²

Az újabb kutatási eredményekre támaszkodva Bitskey István tekintette át a nyugati, és az ezekre felelő, több esetben kimondottan ezeket befolyásolni igyekvő magyarországi reflexiókat a magyarok jelleméről. A hagyományosan nagyra tartott hadi erények mellett a 16-17. század fordulójára a szellemi erények is helyet kaptak a magyarokról alkotott összképben. Ez azonban a század közepére ismét változott, a negatív megítélések kerültek túlsúlyba, a mélypontot pedig a Thökölyről és a korai kuruc mozgalomról kialakított kép jelentette.³⁵³ A kereszténység védőbástyája-toposz ekkor már nem kapott helyet a magyarokról kialakított képben; erre utal legalábbis a fiatal Tänzle von Tratzberg báró

³⁴⁷ TARNAI 1969. 20; 23.

³⁴⁸ RADEK 2009. 60.

³⁴⁹ RADEK 2009. 60-70.

³⁵⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1933. 60. – TURÓCZI-TROSTLER 1939. 12.

³⁵¹ POLGÁR 1942. 32-53.

³⁵² DEÉR 1938. 251-255. – Vö.: BENDA 1937. 16-22.

³⁵³ BITSKEY 2006. 141-156.

1700-ban megjelent dillingeni disszertációja, amely a magyarságról a kora újkorban kialakult toposzok tárházának, összegzésének és lezárásának tekinthető.³⁵⁴

Az imagológia általában kulturális mintázatokat tár fel, nem feltétlenül nélkülözi azonban a közvetlen politikai relevanciát. Eibach rámutat, hogy a más nemzetekkel szembeni állásfoglalás módja, és a róluk kialakított kép változásai hosszabb távon nemcsak eszmetörténeti folyamatokkal, hanem az államközi kapcsolatokkal is párhuzamosan alakulhatnak.³⁵⁵ Ilyen irányú kutatást magyar vonatkozásban Kees Teszelszky végzett. A Magyarországról és Erdélyről a 17. század első évtizedeiben kialakított képet a holland-magyar diplomáciai kapcsolatok, a társadalmi nyilvánosság és információáramlás összefüggérendszerébe ágyazza, így az köztörténeti jelentőséget kap. 1619 után a Magyarországról és Erdélyről alkotott kép „*olyan alakot, funkciót és jelentést kapott*”, amely alkalmas volt a holland kül- és belpolitikai célok alátámasztására, bár a magyarok jellemének és szerepének kedvező megítélése alapvetően nem változott.³⁵⁶

5. A nyelv szerepe

A nyomtatás elterjedése, a népnyelvek használata és a nemzettudat kialakulása közötti összefüggésre elsőként Marshall McLuhan mutatott rá, sajátos koncepcióját kifejtő, 1961-ben megjelent művében. Frappáns megfogalmazása szerint a nyomtatás „*lehetővé tette az emberek számára, hogy első alkalommal lássák meg nemzeti nyelvüket, és a nemzeti egységet és hatalmat a nemzeti nyelv kötelékén belül képzeljék el.*”³⁵⁷ McLuhan a nyomtatás elterjedését és az általa kiváltott hatásokat illetően a 16-18. század között átmeneti fázissal számol, így a nemzettudat tekintetében inkább a modernistákhoz áll közel.

McLuhan gondolatát bő két évtizeddel később Benedict Anderson finomította, majd újabb húsz évvel később Peter Burke dolgozta ki monografikus részletességgel. Burke modellje szerint a középkorban és a kora újkorban Európa minden államát a nyelvi pluralizmus jellemezte a hivatalos és a magánszférában egyaránt; egy nyelv egy bizonyos nemzethez rendelése csak a 18. századtól kezdve vált általánossá.³⁵⁸ A 15-16. században a nyelvi közösségre való hivatkozás egyes uralkodók számára politikai tőkét jelentett, illetve a hivatali apparátus működésének nélkülözhetetlen feltétele volt: az összefüggés tehát állam és nyelv között, nem pedig nemzet és nyelv között állt fenn.³⁵⁹ Az anyanyelv tisztaságának védelme mögött sem fedezhetők fel az identitáspolitikai, vagy a nyelvi nacionalizmus motívumai.³⁶⁰ A nyomtatás-kapitalizmus, az anyanyelvű szövegek terjedése ugyan nélkülözhetetlen volt az azonos nyelven olvasók „elképzelt közösségének” kialakulásához,

³⁵⁴ RESTÁS 2013.

³⁵⁵ EIBACH 2008. 70-73.

³⁵⁶ TESZELSZKY 2013. 244.

³⁵⁷ MCLUHAN 2001. 159.

³⁵⁸ BURKE 2004. 63-64. – Vö.: ARMSTRONG 1982. 279.

³⁵⁹ BURKE 2004. 74-76; 81-82. – Vö.: ANDERSON 2006. 47.

³⁶⁰ BURKE 2004. 156-159.

azonban „a nyomtatott nyelvek rögzülésének és a beszélt nyelvek státuszában végbement differenciálódásnak az eredete túlnyomórészt öntudatlan folyamat volt, amely a kapitalizmus, a technológia és az emberiség nyelvi diverzitásának robbanékony interakciójából jött létre.” Hátterében ugyanakkor nem húzódott meg mélyebb szociológiai ok, „protonacionalista impulzusokról nem is beszélve.”³⁶¹ Csak a 18. század végén következett be a nyelv „nacionalizálása”, ekkortól vált a nyelv a „nemzet kultuszának” eszközévé, és ekkortól beszélhetünk nyelvpolitikáról. A romantika nemzetfogalmai már kivétel nélkül nyelv és nemzet szoros kapcsolatára épülnek.³⁶²

Hobsbawm radikális modernista koncepciója szerint nemcsak a nyelvi pluralizmus akadályozta a nyelv és nemzet összekapcsolódását a 18. század vége előtt, hanem ez az időszak a nyelv fejlődésében is szakadást jelez. A nyelv és a nyelvi közösség, amely egyáltalán nem fogható fel a nemzet primordiális bázisaként, gyakorlatilag mesterségesen jött létre, a többi „kitalált hagyományhoz” hasonlóan.³⁶³ Marc Bloch azonban óvatosságra int az ilyen kategorikus kijelentésekkel szemben: „Nincs nagyobb képtelenség, mint amikor összetévesztjük a nyelvet a nemzetiséggel. De akkor sem követünk el kisebb tévedést, ha tagadjuk a nemzettudat kikristályosodásában játszott szerepét.”³⁶⁴ Magyar vonatkozásban Nemeskürty István utalt arra joggal, hogy a magyar nyelv évszázadokon keresztül alig változott, ráadásul már a középkorban és kora újkorban is inkább integratív szerepet töltött be, hisz semmi nyoma az elitek és a politikai jogokkal nem rendelkező rétegek nyelvi elkülönülésének.³⁶⁵ Már ez az egy megfontolás is arra késztet, hogy nyelv és nemzet között szorosabb kapcsolatot keressünk, mint amit a modernisták feltételeznek.

Deér József szerint a középkor végén a nemzet meghatározásában az államkeret és a rendi tagolódás nem játszott konstitutív szerepet, és ez „arra késztet, hogy a kor tudatában a magyar nemzet és a magyar nyelv között keressünk összefüggést.”³⁶⁶ A középkorban ugyan kialakult már az anyanyelv szeretete, de még nem vált politikai tényezővé, fogalmilag mégis feltételezte egymást nyelv és nemzet:³⁶⁷ a kettő lényegében szinonimaként tűnik fel, amikor a magyar nemzet és nyelv védelméről, az arra törő idegenekről beszélnek. „A magyar középkor tehát a náció értelmét a nyelvben látta, s magyarok azt tartotta, aki e nyelven beszél.”³⁶⁸

³⁶¹ ANDERSON 2006. 47; 50.

³⁶² BURKE 2004. 160-165.

³⁶³ HOBSBAWM 1990. 54.

³⁶⁴ BLOCH 2002. 463.

³⁶⁵ NEMESKÜRTY 1991. 43-62. – Vö.: a német birodalomban a nyelv éppen a nyelvjárások sokfélesége és jelentős eltérései miatt legfeljebb regionális szinten játszhatott szerepet. SCALES 2005. 168-170.

³⁶⁶ DEÉR 2005. 218.

³⁶⁷ DEÉR 1938. 217-218.

³⁶⁸ DEÉR 1938. 230-231. – Vö.: „A vulgáris nyelven írott irodalom megjelenésével és e nyelveknek a kancellári hivatalokban való fokozatos elterjedésével maga a nyelv a nemzeti hovatartozás egyik kritériumává válhatott, sőt érzelmi kötődést is kiválthatott. (...) ily módon lehetett már azonosítani nyelvet és nemzetet a 13. század eleji Európa terminológiájában.” ZIENTARA 1984. 19-20.

A késő középkori és kora újkori fejlődést először Turóczi-Trostler József vizsgálta behatóan. A nemzeti nyelvekre szerinte paradox módon éppen a nemzetek feletti humanizmus talált rá: „a humanizmus keresi a latin nyelvhez vezető legcélszerűbb, legjobb utat s közben felfedezi a szerény eszközül szolgáló anyanyelvet.” Így indult meg a nemzeti nyelvek rendszereinek kimunkálása, egyelőre a három szent nyelv kategóriái mentén. Ezeken az alapokon a 16. században „születik meg a nemzeti grammatika eszméje és formája Olaszországban, Franciaországban, Németországban. De ami talán ennél is fontosabb: a nemzeti nyelv grammatizálódása összeesik az antik szellemből újjászületett irodalmi és történeti tudat első nagyobb megnyilatkozásaival.”³⁶⁹ A 16. században Magyarországon is megkezdődött a „nyelvi fegyelmezés”, azaz a nyelv standardizálódásának folyamata; ennek eszközét egyfelől a nyelvtanok és szótárak kiadása, másfelől a fordítások készítése jelentette.³⁷⁰

A nyelvész Bárczi Géza főként a nyelv egységesülésének folyamatára koncentrált. A nyelvjárások feletti irodalmi nyelv kialakulásának már a középkor végi kolostori irodalomban mutatkoztak jelei,³⁷¹ a nyelvi normák kialakulása aztán a humanizmussal és a reformációval, illetve a könyvnyomtatás terjedésével és az íráshasználat térhódításával erősödtek tovább; ennek a folyamatnak mérföldköveit jelzi Dévai Bíró Mátyás ortográfiája, Sylvester János, Pesti Gábor és (a legnagyobb hatású) Heltai Gáspár szövegei.³⁷² Az 1570-es évektől egyre markánsabbá váltak a nyelvi normák,³⁷³ ezt a néhány évtizedes látványos fejlődést azonban megtorpanás követte, a 17-18. század során a kialakult normák lassabban fejlődtek tovább; két fő normaként a nyugati és az északkeleti maradt fenn, bár Csepregi Turkovics Mihálynál felmerült annak igénye, hogy a „Felföldismus, Alföldismus és Erdélyismus összebékéltessék.”³⁷⁴ Hasonlóan fontos fejleményt jelentett a magyar nyelv tudatos gazdagítása szóalkotás által: a Geleji Katona Istvánnál, Göngyösi Istvánnál megjelent tendencia Apáczai enciklopédiájával kapott hatalmas lendületet.³⁷⁵ A nyelv csaknem politikai tényezőt jelentett: a nemzet dicsőségére szolgál, a nagy nemzetekkel való kulturális egyenjogúságot igazolja.³⁷⁶

A nyelvi és politikai identitás közti összefüggéseket legutóbb Bartók István elemezte. Míg az értelmiség szemében a 14-15. századtól büszkeség tárgyaként szerepelt az anyanyelv, addig a 16. században kiépülő bürokratikus államok számára a hatékonyság feltételét jelentette a népnyelvi kommunikáció.³⁷⁷ Magyar viszonylatban, amellet, hogy a

³⁶⁹ TURÓCZI-TROSTLER 1933. 27-30. – A nemzeti nyelv, kultúra, tudomány, irodalom fejlesztésének igényére a 14-16. századi Itáliában és Franciaországban: TRENCSENYI-ZÁSKALICZKY 2010. 19-24.

³⁷⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1933. 30-46.

³⁷¹ BÁRCZI 1963. 204-205.

³⁷² BÁRCZI 1963. 205-213. – Vö.: PERJÉS 1975. 78-85.

³⁷³ BÁRCZI 1963. 214-219.

³⁷⁴ BÁRCZI 1963. 241-242.

³⁷⁵ BÁRCZI 1963. 253-258.

³⁷⁶ BÁRCZI 1963. 234-235.

³⁷⁷ BARTÓK 2005. 1-4.

nyelvre itt is fokozódó büszkeséggel tekintettek, Sylvester Jánosnál a Szentírás magyar fordítása már konkrét politikai célokat is szolgált: vigasztalást nyújtott a töröktől sanyargatott népnek, az uralkodót az ország védelmére buzdította, nagyobb távlatokban tehát a nemzet szabadságát segítette elő.³⁷⁸ A nyelv a megosztottság rögzülése után is szerepet játszott a politikai gondolkodásban: Baranyai Decsi János egyik levelének tanúsága szerint tudatában volt, hogy a nyelv és kultúra az állami önállóság nélkül is önértéket képvisel, a nemzetet összetartó erőt jelenti.³⁷⁹

A gondolatmenetet Szabó András Péter kutatásai alapján vezethetjük tovább a 17. századig: a református szerzők körében egyáltalán nem volt kérdéses a nyelvi tudatosság (Medgyesi Pál például különbséget tett *igaz* és *tótos* magyarok között), de a nemesi nacionalizmusnak is részét képezte a latin túlhajtott használatának, a latin és magyar nyelv keverésének ellenzése.³⁸⁰ Az 1620 előtti Csehországban még inkább politikai tényező volt a nyelv kérdése: a németekkel szembeni bizalmatlanság odáig ment, hogy minden tisztség elnyerését a cseh nyelv ismeretéhez kötötték, a német nyelvű istentiszteleteket pedig kifejezett veszélyként tiltották Prágában.³⁸¹

Anderson szerint egyik nyelv sem „a kirekesztés eszköze: elvileg bárki bármelyik nyelvet meg tudja tanulni. Épp ellenkezőleg, alapvetően befogadó, csak a bábéli büntetés szab határt neki: senki sem él elég sokáig ahhoz, hogy minden nyelvet megtanuljon.”³⁸² Burke evvel szemben a nyelv kettős természetét hangsúlyozza: a nyelvek éppen azért képesek közösségeket létrehozni, hogy bizonyos embereket befogadnak, másokat viszont kizárnak.³⁸³ Mindkét felfogásnak sajátos implikációi vannak a közép-európai régióban, ahol nemigen alakultak ki élesen kirajzolódó nyelvhatárok, a nyelvek párhuzamos használata megszokott volt a köznapi és a hivatalos életben egyaránt.³⁸⁴ Az anyanyelvek együttélésének társadalmi formáiról azonban sajnos keveset tudunk, a többnyelvűség, nyelvi kapcsolatok identitásformáló szerepe pedig még kevésbé tisztázott.

A középkorra vonatkozóan Bak János társadalmi rétegekre lebontva vizsgálta, hogy az egymás mellett élő etnikai-nyelvi csoportok mennyire beszélték egymás nyelvét, illetve mennyiben használtak valamilyen közvetítő nyelvet.³⁸⁵ A városi közegre fókuszálva tekintette át a nyelvhasználat szabályszerűségeit Szende Katalin. A szociolingvisztika szempontjai szerint válik láthatóvá, hogy a városokban aktív többnyelvűségről, és a nyelv-

³⁷⁸ BARTÓK 2005. 5-9.

³⁷⁹ BARTÓK 2005. 11-12.

³⁸⁰ SZABÓ A. P. 2012. 1127; 1138.

³⁸¹ HEINISCH 1984. 36-37.

³⁸² ANDERSON 2006. 114.

³⁸³ BURKE 2004. 49.

³⁸⁴ A nyelvhatárokról, nyelvek egymás mellett éléséről, a többnyelvű városi közegre európai összefüggésben: BURKE 2004. 117-119.

³⁸⁵ BAK 1993. 276-279.

vek spontán, köznapi szükséglet szerinti elsajátításáról beszélhetünk lényegében az összes jelenlévő nyelv tekintetében;³⁸⁶ a képet persze árnyalja, hogy a nyelvhasználatot a hivatalos, egyházi és magánkeretek közt egyaránt befolyásolta az adott nyelv presztízse: az írásbeliség hagyománya, a nyelvet használók száma és társadalmi helyzete.³⁸⁷ Összességében megállapítható, hogy a különböző etnikai csoportok nyelvhasználata, éppen az alacsony fokú adminisztratív szabályozás miatt, egyszerre szolgálta az integrációt és az identitás őrzését.³⁸⁸

Ugyanez a kép bontakozik ki Horn Ildikó kutatásaiból, aki a kora újkori Erdélyben vizsgálta a nyelvtudást, nyelvtanulást. Megállapítása szerint nemcsak a politikai elit tagjai beszéltek több, a diplomáciai életben is fontos nyelvet, hanem a nemesség és városi előkelők is elsajátítottak honi és külföldi idegen nyelveket, ami elengedhetetlen volt a köznapi kommunikáció során és előnyt jelenthetett a karrier építésében.³⁸⁹ Más tendenciákra bukkanunk ugyanekkor a paraszti közegben: Dienes Dénes és Péter Katalin felső-magyarországi falvak népességét vizsgálva állapította meg, hogy viszonylag kevés helyen tapasztalható különböző nyelvek és felekezetek együttélése, valóban multikulturális közeg csak városokban, azaz „*[m]egfelelő méretű mozgástérben és mennyiségű anyagiak mellett jött létre.*”³⁹⁰

6. A történelmi emlékezet, sorsértelmezés és szereptudat

A történelmi emlékezet a nemzeti lét leginkább sokrétű kötőanyagát jelenti. Nemcsak legitimációs funkciója van, de bizonyos történelmi szituációban érthetővé és elfogadhatóvá is képes tenni az adott helyzetet; mozgósító erővel rendelkezik, cselekvési programot ad, célokat határoz meg; ugyanakkor a letűnt aranykor, a régi hősök és hőstettek emlékének felidézésével tartást is ad a közösségnek.³⁹¹

A történelmi emlékek a közösségek kollektíven osztott tudáskészletét, „*az identitásképzési erőfeszítések és műveletek 'nyersanyagát', és élményalapját alkotják. A kollektív csoportelbeszélések beépülnek a csoport szimbolikus világába, a mindennapi érintkezés tartalmaiba és nyelvi eszközeibe; fenntartják és erősítik a társas-társadalmi kötelekeket.*” Ezek az elbeszélések kapcsolódhatnak az eredetmitológiához, a közösség sorsának történelmi fordulópontjaihoz, vagy akár jelentős személyekhez. Szocializálható tudást jelentenek, így a közösség minden tagja elsajátíthatja azokat; másfelől azonban, bár az elbeszélések elvileg megoszthatók, de a megosztásnak kulturális határai vannak: a közösségen kívüliek számára nem bírnak jelentéssel és jelentőséggel.³⁹² Az emlékezet így egyszerre

³⁸⁶ SZENDE 2011. 20.

³⁸⁷ SZENDE 2011. 23-24.

³⁸⁸ SZENDE 2011. 25.

³⁸⁹ HORN 2009. 45-52.

³⁹⁰ PÉTER 2011. 695-696.

³⁹¹ VÖ.: SMITH 1999. 63-68.

³⁹² PATAKI 2001. 416-418.

rendelkezik a közösség tagjait integráló és a közösséget más közösségektől elhatároló funkcióval.

Az emlékezet szinte mindig a kontinuitásra épül, a közösségek kerülik a fragmentált elbeszéléseket. Őze Sándor megfogalmazása szerint „[t]örténelmi mítosznak azt a jelenséget nevezzük, amikor egy közösség életét gyökeresen befolyásoló esemény (...) után az elérendő célokat, az eszmei hátteret és a győzelemtől várt vágyakat, a mozgalom vagy esemény történetét, résztvevőit, vezetőit egységesen soha, vagy csak elemeiben létező egésszé, történetté dolgozzák egybe.”³⁹³

A folytonosság iránti igény másik vonatkozása, hogy a szakadás, a múlttól való elhatárolódás legitimálása és kifejezett propagálása (amit a francia forradalom során bevezetett új időszámítás példáz) ritka jelenség. Bár Ernest Renan szerint a „*felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában*”, hisz minden politikai közösség erőszak árán jött létre, a marginalizálódó csoportoknak pedig az integráció érdekében felejtetniük kell, akárcsak a franciáknak a 13. századi dél-franciaországi mészárlásokat, vagy a Szent Bertalan-éjszakát.³⁹⁴ A keleti „új barbárok” esetében szintén a saját hagyományaik, történelmi emlékeik egy részének elfelejtése volt a keresztény Európába való beilleszkedés ára.³⁹⁵ Anderson viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a felejtések sokkal inkább az emlékezet módosulásait jelentik: a „*tudat minden mély változása, természeténél fogva, jellegzetes amnéziákkal jár együtt. Különleges történelmi körülmények között ezekből a felejtésekből elbeszélések származnak.*” A folytonossághiányként értett felejtés helyett tehát inkább a múlt kontextualizálása, bizonyos módon való értelmezése, bizonyos színben való láttatása érvényesül,³⁹⁶ amely nem hagyja érintetlenül a jelent sem. Ács Pál a művészettörténeti kutatások nyomán vezette be a „*retroaktív múltformálás*” kifejezést, amely elsődlegesen a történelmi dokumentumok rekonstruálását, utólagos elkészítését jelöli egy általánosan érvényesnek tekintett hagyomány alapján. Bizonyos szempontból azonban fontosabb, hogy a „*retroaktivitás azt is jelenti, hogy a történet a múltba fordul, de a jövőről beszél*”, értelmezi a jelent, pontosabban annak értelmezésére serkent.³⁹⁷

Magyarországon – a klasszikus értelemben vett filológia és historiográfia mellett – alapvetően három nyomvonalon zajlik a történelmi emlékezet kutatása.

Az első irányzatot a személyes és lokális emlékezet struktúráinak feltárása jelenti; az ilyen jellegű kutatások sajnos elég szétagoltan folynak, az eredmények így egyelőre kevésbé foglalhatóak rendszerbe. Az mindenesetre jól látható, hogy míg a személyes em-

³⁹³ ŐZE 2006. 274. – Vö.: ASSMANN 1997. 52.

³⁹⁴ RENAN 1995. 174-175.

³⁹⁵ SZÜCS 1974. 467.

³⁹⁶ ANDERSON 2006. 156-170. – Annál is inkább, hiszen a felejtés az identitásvesztéssel, az adott kultúra sorvadásával jár kéz a kézben. ASSMANN 1997. 160.

³⁹⁷ ÁCS 2014. 166-172.

lékezet az egyes élethelyzeteknek, érdekviszonyoknak megfelelően deformálódik,³⁹⁸ addig a lokális emlékezetre másfajta torzulás jellemző: kitapintható annak igénye, hogy a helyi közösség múltját a nemzeti, sőt a világtörténethez kapcsolják, ennek síkjából azonban kidomborodnak a közösség saját szemszögéből nézve lényeges események, a templom építése, vagy éppen egy új lelkész beiktatása. Ez tükröződik Skarica Máté Ráckevéről és Nógrádi Mátyás Debrecenről írt versében,³⁹⁹ valamint számos erdélyi protestáns templom toronygomb-irataiban.⁴⁰⁰

A második, valamivel népesebb irányzatot az *emlékezeti helyek* Pierre Nora által kidolgozott fogalma határozza meg. Nora elmélete ugyan a modernitás sajátos problémájára, a szerves emlékezet megszakadására és megemlékezéssé alakulására reflektál,⁴⁰¹ a gondolatmenet bizonyos elemei azonban alkalmazhatónak tűnnek a kora újkorra is.⁴⁰² Az persze, hogy az emberi emlékezet egy-egy időbeli csomópont köré szerveződik, akár mélyebb elméleti megfontolások nélkül, pusztán a munka középpontjának kijelölésével is segíti a kutatást.

A legjobban megragadható emlékezeti hely ebben az értelemben a mohácsi csata. Mohács emlékezetét Péter Katalin vizsgálta azon 16-17. századi történeti művek alapján, amelyek elérhetőek voltak valamelyik magyarországi anyanyelven, azaz széles körben ismertek lehettek; a szerző itt sikerrel közelíti egymáshoz a klasszikus értelemben vett historiográfia és a történeti köztudat szintjét. Alapfeltevése a szerzőket és olvasókat illetően, hogy „*nyilván jellemző kortudatukra, társadalmi közérzetükre az, ha Mohácsot, vele a pusztulást, közvetve vagy közvetlenül saját korukhoz kapcsolják.*”⁴⁰³ Péter Katalin megállapítása, hogy a mohácsi csata először a 17. század közepén, Liszti Lászlónál szerepel fordulópontként, korábban valamennyi szerző Mátyás király halálához, vagy a kettős királyválasztást követő zűrzavarhoz kötötte a törést.⁴⁰⁴ Bitskey István eltérő eredményre jutott: szerinte Mohács már Magyarai és Pázmány hitvitájában is fontos szerephez jutott, mindkét fél sorsfordító eseménynek látta: „*épp az okok feletti töprengés, szenvedélyes vita járult hozzá, hogy földrajzi helyből emlékezhely, locus memoriae Hungariae váljon.*”⁴⁰⁵

Csorba Dávid azt vizsgálta – Péter Katalinhoz hasonló módszertannal, de évekkel korábban –, hogy az 1657-es év hogyan vált a nemzeti történelemszemlélet egyik, talán legfontosabb toposzává. Református prédikációkat, történeti műveket elemezve válik kitapinthatóvá az országos és a lokális perspektíva viszonya a közelmúlt eseményeinek megörökítése és értelmezése kapcsán. Csorba nem a toposz funkcióváltására, hanem

³⁹⁸ ERDÉLYI G. 2009. 479.

³⁹⁹ ÁCS 2014. 173-180. – PETRÓCZI 2002. 68-75.

⁴⁰⁰ KESZEG 2007. 91-107.

⁴⁰¹ NORA 1999. 142-147. – Vö.: LE GOFF 1994.

⁴⁰² TÓTH Zs. 2015a. 36.

⁴⁰³ PÉTER 2012. 17-18.

⁴⁰⁴ PÉTER 2012. 25.

⁴⁰⁵ BITSKEY 2013. 206.

éppen annak folytonosságára mutat rá: „*Prédikátorok, történetírók sorát foglalkoztatta a történeti sorsszerűség kérdése Szalárditól Bod Péterig: a mentalitásbeli hasonlóság miatt érinthette meg mindannyiukat a romlás fátuma.*”⁴⁰⁶

A harmadik lehetséges kutatási irányt a történeti emlékezet mint identitásképző tényező összetett rendszerként való vizsgálata jelenti; ennek ritkaságszámba menő képviselője Szegedi Edit 2001-ben Kolozsvárott megvédett disszertációja.⁴⁰⁷ A szerző az erdélyi szászok csoportidentitása és kollektív emlékezete közötti kapcsolatot elemezte, egyfelől a nyelvhasználat, felekezetiiség, interetnikus kapcsolatok, másfelől pedig a történeti szövegek irodalmi formája összefüggésében, történeti, politikai közegbe helyezve mindezt. Bár a kötet több szempontból is hagy maga után kívánnivalót,⁴⁰⁸ elméleti hozadéka mégis érdemes volna a továbbgondolásra.

A történeti hagyomány megalkotása, majd a szóbeli hagyomány írásba foglalása a nemzetté válást megalapozó, az etnikus közösségekhez kapcsolódó, szerves folyamat, ahogy ezt a korai középkorban született, évszázadokon át élőszóban, énekelve áthagyományozott eposzok mutatják.⁴⁰⁹ Kérdéses azonban, hogyan ragadható meg fogalmi és forrásszinten a szóbeliség szerepe, szóbeliség és írásbeliség, tágabb értelemben pedig „népi kultúra” és „magaskultúra” egymáshoz való viszonya.⁴¹⁰ Toldy Ferenc és Arany János még egészen közvetlen kapcsolatot feltételezett a kettő közt, a latin krónikákból mondai elemeket – sőt Toldy egész mondaköröket – elemzett ki.⁴¹¹ Az 1960-as években Klaniczay Tibor is azt feltételezte, hogy az ősi költészet a fejlődés magas fokán állt, és komoly hatást gyakorolt a kibontakozó keresztény irodalomra.⁴¹²

Szűcs Jenő szerint a nemzetfogalom elsődlegesen a politikai eszmetörténet tárgya,⁴¹³ ebből következik, hogy kialakulása és fejlődése a magaskultúra termékein tanulmányozható. Elvileg persze nem kizárt, hogy a népi kultúra elemei, produktumai is hatással voltak a nemzetfogalmak, nemzeti identitás alakulására, vagy legalább utalnak azok fejlődésére,⁴¹⁴ evvel azonban két probléma is adódik. Az egyik, hogy a középkori paraszti kultúra nagyon is „nemzetközi”,⁴¹⁵ azaz kevés tanulsággal szolgál egy-egy nemzet viszonylatában. A másik gond, hogy az ősi mondakincs írásban nem maradt fenn, és töredékes

⁴⁰⁶ CSORBA 2003. 153.

⁴⁰⁷ SZEGEDI 2002.

⁴⁰⁸ BALÁZS 2003.

⁴⁰⁹ BLOCH 2002. 113-123.

⁴¹⁰ A két pólus közti, történetileg változó viszonyra: BURKE 1984. 366-371.

⁴¹¹ KLANICZAY 1976. 97-98.

⁴¹² KLANICZAY 1976. 110.

⁴¹³ SZÜCS 1974. 333.

⁴¹⁴ Ilyen például a pontosan datálható, I. Ulászló idejéből származó, később gyermekjátékká stilizálódott hagyomány, amely a paraszti mentalitásra, ezen keresztül pedig Szűcs értelmezése szerint a népi patriotizmus hiányára utal. Szűcs 1974. 585-587.

⁴¹⁵ SZÜCS 1974. 307.

nyugati feljegyzések, etnológiai, régészeti stb. adatok segítségével is csak részben rekonstruálható.⁴¹⁶

Ez utóbbi kérdés megoldása érdekében Kristó Gyula az Árpád-kori történeti tudat rétegeit kísérelte meg feltárni, elkülönítve azokat az elbeszéléseket, amik a szervesen kialakuló és fejlődő hagyomány részeként a „nép” körében is éltek (Botond és a hét gyásmagyar mondája), illetve mindazt, ami későbbi történetírói invencióként az aktuális társadalmi és politikai helyzetet tükrözte (a fehér ló mondája). Kristó szerint az ősi, pogány mondák lejegyzésére az államalapítás korát jellemző merev egyházi szemlélet bomlásával nyílt lehetőség, ekkorra azonban a mondakincs egy része elfelejtődött, a maradékon is alakítottak a történetírók, saját felfogásuk szerint.⁴¹⁷ A honfoglalás valós elemei közül több már fél évszázad alatt elfelejtődött, ami azonban a szájhagyomány részeként átvészelte ezt a két emberöltőt, az – a kibontakozó történeti irodalomtól is támogatva – immár igen szívós hagyománynak bizonyult.⁴¹⁸ Az ősi magyar mondakincs egy eleméről, a hun-magyar folytonosság tudatáról Kulcsár Péter mutatta ki indirekt úton, az egymásnak is ellentmondó nyugati források rendszerezésével, hogy a magyarság körében már a 9-10. század fordulóján élt az avar, majd a hun azonosság tudata.⁴¹⁹ A 11. században azonban nem bizonyult vállalhatónak a pogány örökség, és még Anonymus is csak a dinasztia Attilától való leszármazására utalt, a két nép azonosítása pedig csak Kun László idején bukant fel újra.⁴²⁰

Közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar politikai gondolkodás sajátosan narratív jellegű: a politikai elmélet a 13-19. század között nem elméleti művekben jelent meg, hanem epikus keretek között, de legalábbis bőséges történeti érvrendszerrel megtámogatva.⁴²¹ A múlt ismerete azonban önmagában legtöbbször nem elegendő a politikai érvelésekhez: értelmezésre, a tanulságok levonására szorul, máskor viszont normatív jellege kerül előtérbe, programot ad, tettekre sarkall. *„Magyarország viharos történelme szinte megkövetelte a sorsértelmezést, az önszemlélet, az önismeret elmélyítését, a jövő feletti töprengést és elmélkedést, s mindez a szóművészeti eljárások révén nyert kifejezést”* – állapítja meg Bitskey István,⁴²² nemcsak a kora újkora, hanem a középkor nagy részére is érvényesen.⁴²³

⁴¹⁶ Pl.: SZÜCS 1974. 354; 466-469. – SZÜCS 1997. 329-330.

⁴¹⁷ KRISTÓ 1970. 113-129.

⁴¹⁸ KRISTÓ 1996.

⁴¹⁹ KULCSÁR 1987-88. 538.

⁴²⁰ KULCSÁR 1987-88. 542. – Vö.: VESZPRÉMY 2001. 95; 108.

⁴²¹ SZÜCS 1974. 416-417. – Ugyanakkor Machiavellitől kezdve a nyugati politikai gondolkodás számára is a történelem vált az elmélet alapjává, hiszen a múlt ismerete alapján a politika működésének törvényszerűségei szűrhetőek le. TESZELSZKY 2009. 216-220.

⁴²² BISTKEY 2006. 40.

⁴²³ Érdemes megjegyezni, hogy Nemeskürty István szerint a magyarság már a honfoglalás idején sajátos szereptudattal rendelkezett, a kelet és nyugat közötti hídként tekintett magára, a török

A magyarság határhelyzetéből adódó kereszténység védőbástyája-toposz 15-17. századi történetét, más motívumokkal való összekapcsolódását, lélektani hátterét elsőként Benda Kálmán tárta fel, alapvonalait tekintve napjainkban is érvényes módon. A toposz, amely a tatárjárás idején fogalmazódott meg először, eleinte csak az uralkodóház saját hivatástudatát jelenítette meg,⁴²⁴ azonban egyre szélesebb körökben terjedt el,⁴²⁵ a 15. században pedig már a társadalom egészét áthatotta: „*Ki kellett alakulnia egy magasabbrendű tudatnak, mely a nemzet állandó fegyverbentartását az önvédelem szűkebb köréből kiemeli és a magyart az egész keresztény közösség Istentől rendelt oltalmazójává magasztosítja.*”⁴²⁶ A 16. században is megmaradt a tömörszerű törökellenesség, de fokozódott a magányosság tudata,⁴²⁷ a magyarság önbizalma megtört; Benda szerint e lelkiállapot következménye volt az isteni büntetés gondolata, a török veszedelem átértékelése. „*Amit eddig kitüntetésnek gondolt [a magyarság], azt most büntetésnek érzi, gőgös kérdése alázatossággá válik, és befelé fordulva észreveszi saját hibáit, mérhetetlen bűnösségét, s menekülésének egyetlen reményét Istenbe veti*”;⁴²⁸ ezt a gondolatot a protestantizmus erősíti fel, „*még komorabb színekben, mint a németeknél.*”⁴²⁹ A 16-17. század fordulóján a magyarok a nyugati segítség reményéből kiábrándulva a kereszténység védelme helyett már csak az önvédelmet tartják szem előtt: „*a nemzet, immár két államban, az eddigi keresztény-küldetés helyett nemzetit vall magáénak*”.⁴³⁰ Az 1657-64 közötti háborúk után a magyarság önbizalma és céltudatossága maradékát is elveszítve, apatikussá és múltba révedővé válik, „*lelkéből kihull minden magasabb életcél, minden hivatásérzés; a török alól felszabadított Magyarország kipusztultan, remény és bizalom nélkül néz a jövőbe.*”⁴³¹

Benda gondolatmenetét újabban Bitskey István vezette tovább. A késő középkorban megfogalmazódó védőbástya-toposz az egymásra következő katasztrofális események hatására fokozatosan önmaga ellentétébe váltott át. A protestáns, majd katolikus szerzők tollán is megjelentek a bűnkatalógusok, a *flagellum Dei*-toposz, a megélt szenvedéseket megjelenítő *querela Hungariae*-toposz, végül pedig a *moribunda Transylvaniae* és Köleséri Sámuelnél a beteg ember képe.⁴³² Egyfelől tehát a „*Habsburg-ellenes, protestáns, kurucos, panaszos tónusú szóművészeti konstrukció alakult így ki, amelynek identitáskép-*

háborúk kezdetétől viszont a nyugat védelme került előtérbe, ezt jelzi a védőbástya-toposz kialakulása. NEMESKÜRTY 1991. 37; 65.

⁴²⁴ Vö.: DEÉR 1938. 222-227.

⁴²⁵ Vö.: DEÉR 1938. 236-244.

⁴²⁶ BENDA 1937. 23. – Vö.: DEÉR 1938. 260-261.

⁴²⁷ A gondolat Csányi Ákos kanizsai tisztartó egyik levelében, Bornemisza Péternél és Pázmányról is felbukkan. Vö.: ÓZE 1996. 105.

⁴²⁸ BENDA 1937. 47.

⁴²⁹ BENDA 1937. 57-58.

⁴³⁰ BENDA 1937. 65.

⁴³¹ BENDA 1937. 122.

⁴³² BITSKEY 2006. 41-57.

ző erejét igen terjedelmes szövegkorpusz bizonyítja” (prédikációk, traktátusok, paszkvillók, szegénylegényeknek), másfelől viszont ennek katolikus ellenpontját a *Regnum Marianum*-kultusz jelenti.⁴³³

Ezt a modellt magyar viszonylatban csak néhány részlettel tudta tovább finomítani a kutatás. Kiderült egyrészt, hogy a védőbástya-toposz nem Balassinál bukkant fel először a magyar nyelvű irodalomban: megjelent Csányi Ákos kanizsai tiszttartó 1558-ban írt levelében,⁴³⁴ Görcsöni Ambrus pedig Mátyás királyra alkalmazta azt.⁴³⁵ A gondolat érdekes alakváltozását mutatja, hogy Berger Illésnél a magyarság Istentől rendelt küldetésének jelképeként Krisztus igazi keresztje szerepel, amely a magyar címerben is látható: a vallási és a nemzeti szimbólum ruházódott fel aktuális politikai jelentéssel.⁴³⁶ A toposz a 18. század elején, II. Rákóczi Ferenc portai tárgyalásai során újabb módosuláson ment keresztül: továbbra is Magyarország ütközőállami szerepére utalt, de a politikai kényszerhelyzet folyamánként a visszájára fordult, hivatását immár nem a kereszténység, hanem a törökök védfalaként, *propugnaculum Turcorum*ként határozta meg.⁴³⁷

A védőbástya-toposz nyugat-európai megjelenését Győry János és Terbe Lajos vizsgálta az 1930-as évek közepén. Terbe az 1440-es évektől a 19. századig vizsgálta a toposz fejlődését, utalva a magyar királyokra, országrészekre, városokra, sőt a lengyelekre és németekre alkalmazott változatokra is.⁴³⁸ Győry a toposz francia tükröződését vizsgálta a 16. századi diplomáciai, katonai missziókhoz kapcsolódó iratokban, történeti és újság-irodalomban. Megállapítása szerint a toposz annál is inkább fontos szerepet játszott a két ország kapcsolatában, mivel a „*franciák nézőpontjából tekintve a török háborúk hintik a magyarság fejére a keresztvizet. S egyben a török ellen folytatott csaták látják el egyéni jeggyel Magyarországot.*”⁴³⁹ Ez a motívum meglehetősen szívósnak bizonyult, azonban a 17. század végén mégis önmaga ellentétébe fordult át: Köpeczi Béla tárta fel, hogy a Thököly-felkelés idején Magyarországot már a kereszténység ellenségeként tartották nyilván a francia közvélemény széles rétegei.⁴⁴⁰ Újabban Hopp Lajos a lengyel-magyar diplomáciai kapcsolatok összefüggésében tárgyalta a védőbástya-toposz fejlődését Zsigmond királytól Bocskai Istvánig. Ugyan a folytonos hagyomány megléte kimutatható, a toposz mozgósító ereje azonban már igencsak változó: mindig az adott társadalmi viszonyok, politikai konstelláció függvénye volt, hogy üres frázisként, vagy igazi hívószóként használ-

⁴³³ BITSKEY 2006. 57-58.

⁴³⁴ ÓZE 1996. 99. – Vö.: BITSKEY 2006. 82.

⁴³⁵ TERBE 1936. 341-342.

⁴³⁶ TESZELSZKY 2009. 95-98.

⁴³⁷ DOMOKOS 2017.

⁴³⁸ TERBE 1936. – Hasonló áttekintés újabban, tágabb kontextusban: VARGA J. 2000. – John Armstrong mutatott rá, hogy az iszlám-keresztény konfliktus az ütközőzóna teljes hosszában meghatározó (ám paradox módon vallási, vagyis „*szupraetnikus*”) elemekkel járult hozzá a nemzeti identitás fejlődéséhez. ARMSTRONG 1982. 65-84; 90. Ugyanerre a jelenségre: ÓZE 2016. 73-80.

⁴³⁹ GYÖRY 1933. 75.

⁴⁴⁰ KÖPECZI 1976.

ták-e.⁴⁴¹ A lengyel-magyar közösségtudat, barátság megerősödéséhez mindenesetre sokban hozzájárult.⁴⁴²

Ahogy Benda és Bitskey is utalt rá, a védőbástya-toposz a 16. századtól más toposzokkal kapcsolódott össze; a magyarság szereptudatát meghatározó kép ugyanis nem bizonyult elegendőnek az országot ért megpróbáltatások értelmezéséhez és feldolgozásához. Ehhez komplex történetfilozófiai magyarázatra volt szükség, amelyet először Wittenbergben tanult diákok alakítottak ki, támaszkodva egyfelől a késő középkori obszerváns ferencesek, másfelől Melanchthon történet szemléletére. A koncepció, amelynek alapelemeit a választott nemzet és a bűnbeesés tana,⁴⁴³ a zsidó-magyar párhuzam és chiliasztikus gondolatok alkotják, Farkas András munkájában, Batizi András Carionparafrázisában, Bencédi Székely István világkrónikájában és végül Károli Gáspár Két könyvében formálódott ki. A 16. században mindvégig meghatározó maradt a wittenbergi történet szemlélet, míg Kálvin történetfilozófiai rendszere nem lelt visszhangra Magyarországon.⁴⁴⁴

A bűnös nemzet és a zsidó-magyar párhuzam eszméjét újabban Őze Sándor elemezte igen tág művelődéstörténeti kontextusba helyezve, és a nemzeti fejlődés alapjaként értékelve azt. Megállapítása szerint „[a]z apokaliptika Magyarországon nemcsak a török hódítás magyarázatául szolgált, hanem egy nemzeti hivatástudat megerősödését is magával hozta. Nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára utaló hivatás eszmék jelölik ki, a reformáció és a felerősödő iszlám front ilyen új hivatás eszmét ad spanyol, portugál, angol, német, magyar, lengyel, és fáziskéséssel az orosz területeken.”⁴⁴⁵ Másutt azonban épp Őze utalt arra, hogy az üdvtörténeti keretben megfogalmazott önszemlélet modelljét önmagában még „nem foghatjuk fel olyan hagyománynak, amelyre egységes, tartós, politikai tartalmakkal bíró, modern nemzettudat épülhetett rá. A népeségben párhuzamosan élő tudatokkal kell számolnunk”, az apokaliptikus tradíció csak ezekkel összekapcsolódva válhat közösségi identitás alapjává.⁴⁴⁶

A történeti helyzet persze nem csak kognitív szinten igényelt magyarázatot, hanem emocionális értelemben is szükségessé tette az átélt megrázkódtatások feldolgozását, kifejezését. Imre Mihály szerint a török veszedelem olyan politikai, társadalmi és lélektani körülményeket teremtett, amelyek a sírás, siralom, panasz irodalmi formuláit mű-

⁴⁴¹ Pl.: HOPP 1992. 75; 80.

⁴⁴² HOPP 1992. 117.

⁴⁴³ A választott nemzet és az isteni büntetés gondolata többféle alakváltozatban Nyugat-Európában is megjelent: Franciaországban például már a 13. századtól, Firenzében pedig a 15. században mutatható ki. TRENCSENYI-ZÁSKALICZKY 2010. 25-30.

⁴⁴⁴ SZABÓ A. 2000. 277-278. – Legutóbb Őze Sándor (saját korábbi nézetét felülvizsgálva) úgy találta, hogy az ütközőzóna népeségére a helvét irányzat, de nem Kálvin, hanem Bullinger, Musculus és Bibliander nézetei gyakorolták a legnagyobb hatást. ŐZE 2016. 139; 265.

⁴⁴⁵ ŐZE 2016. 322.

⁴⁴⁶ ŐZE 2006. 268. – A nemzeti messianizmust és apokaliptikát hasonlóan kriptopatriotizmusként értékeli: MÜNKLER 1989. 84-85.

ködtették. A reneszánsz és a reformáció kifejezőképességére alapozva alakult ki a *querela Hungariae*-toposz, amely szorosan összefonódott a *propugnaculum Christianitatis*- és a *fertilitas Pannoniae*-toposzokkal.⁴⁴⁷ A toposz a 16-17. századi irodalomban Ursinus Velius-tól Rákóczi Zsigmondig folyamatosan nyomon követhető. Ezt a gondolatot vezette tovább az irodalom egy másik regisztere, magyar nyelvű református imádságok vizsgálatával Fazakas Gergely Tamás. Doktori disszertációján alapuló monográfiájában részletesen elemzi a lamentációs sírás antropológiai vonatkozásait és irodalmi megjelenését Kemény János, Köleséri Sámuel és Técsi József Miklós imádságai alapján.

Az ország helyzetét magyarázó protestáns történetfilozófiai rendszer mélyen ágyazódott a közgondolkodásba. A zsidó-magyar sorspárhuzam eszméjére és a bűnös nemzet gondolatára standardizálódó bűnkatalógusok épültek, ezek azonban korántsem az érzelmi sekélyesedés jelei. Ellenkezőleg, a közösségi büntudatot és a megtérés igényét kollektív élménnyé avatták a hadjáratok, természeti katasztrófák idején meghirdetett nemzeti penitenciák, az előírt imádságok és istentiszteletek.⁴⁴⁸ A protestáns történetfilozófiai rendszer olyannyira kényszerítő erejű narratíva lett, hogy felekezeti határokon is átlépve hatott. A zsidó-magyar párhuzam eszméje megjelent katolikus szerzők, így Káldi Márton tollán,⁴⁴⁹ de hivatkoztak rá unitáriusok, Enyedi György és egy 17-18. század fordulóján keletkezett kézirat ismeretlen szerzője is.⁴⁵⁰ A bűnös nemzet toposza megjelent Zrínyi munkáiban, bár sajátos módosulással: a protestáns prédikátorokéval egybeavágó bűnkatalógust, az önkritikus szemléletet a magyarság sajátos erényei ellenpontoszák, melyeket a Szigeti veszedelemben Szigetvár védői testesítenek meg, kikre „*soha nem jutott szegénység*”.⁴⁵¹

Imre Mihály a Szomorú halotti pompa című prédikációskötet elemzése nyomán vonta le azt az összefoglaló megállapítást, hogy a 17. század második felének évtizedei „*a nemzeti tudat formálódásának igen fontos korszakát jelentik, a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg, amely előnti a kortárs költészetet, prédikációirodalmat, publicisztikát, makacsul hagyományozódik majd évszázadokra. (...) Ezek az attribútumok csak kötetünk írásai alapján: a magyarság létében fenyegetett kis nép, bujdosásra, számkivetésre kényszerül, saját hazájában rejtőzködésre kárhoztatott; gyász, vesztesség, pusztulás, reménytelenség kíséri életét; a jelen a jóvátehetetlen hanyatlás korszaka.*”⁴⁵²

Smith szerint a sorsértelmezésből a nemzeti lét, a nemzettudat eticizálódása származik. A nemzet kiválasztottságából ugyanis egyrészt a nemzetnek a világgal szembeni kötelezett-

⁴⁴⁷ IMRE 1995. 8-9.

⁴⁴⁸ FAZAKAS 2011a. – FAZAKAS 2011b.

⁴⁴⁹ GÁBOR 2015. 136-147.

⁴⁵⁰ LOVAS 2012. 299-307. – RESTÁS 2015. 175-180.

⁴⁵¹ BITSKEY 2006. 50-51; 222-226; 234-234.

⁴⁵² IMRE 1987-88. 44. – VÖ.: BITSKEY 2006. 59.

sége következik, másrészt viszont a kiválasztotti státus megtartásához nélkülözhetetlen morális színvonal fenntartásának szükségessége. Mindez hatalmas lélektani terhet ró a közösségre, ugyanakkor megtartó erőt is jelent, hozzájárul a közösség tagjainak erkölcsi értelemben vett aktivitásához.⁴⁵³

Amikor a nemzet boldogulása, a vágyott cél és a realitás között szakadás alakul ki, ez az értelmiségben feladattudatot generál, amelyet az a közösség egészére igyekszik kiterjeszteni; a nemzethez tartozás így normatív szempontokkal telítődik, pusztán tényből kötelességgé válik.⁴⁵⁴ A szakirodalom jobbra a 17. századra vonatkozóan utalt az értelmiségi és politikusi szerep, illetve tágabban a nemzethez tartozás eticizálódására. Szinte közhelynek számít a puritán prédikátorok prófétai szereptudatának említése,⁴⁵⁵ és hasonlóan nem ismeretlen az a „*heroikus értelmiségi szereptudat*”, mely a nemzet kulturális felemelését tűzte ki célul; ennek ideáltipikus képviselője Apáczai Csere János.⁴⁵⁶ Hasonlóan erős hivatástudattal találkozunk Bethlen Miklós emlékiratában,⁴⁵⁷ bár evvel szemben – figyelmeztet a szöveget igen erős elméleti megalapozottsággal elemző Tóth Zsombor – kritikusnak kell lennünk. A személyiség és az életút ugyanis a maga teljességében hozzáférhetetlen a kutató számára: csak azt ismerhetjük meg, amit Bethlen narratív eljárások és reprezentációs technikák révén a szöveg szintjén megkonstruált.⁴⁵⁸

7. Felekezet és nemzet

A felekezet és nemzet viszonyának első, legközvetlenebb kérdése, hogy a vallás hogyan járul hozzá az etnikai, illetve nemzeti tudat kialakulásához, mennyiben segíti annak fennmaradását.

Szűcs Jenő mutatott rá, hogy a kis létszámú, elszigetelten élő etnikai közösségek számára a minimális mértékű helyi autonómia, etnikai utánpótlás (vagy legalább az anyanemzettel fenntartott szórványos kapcsolatok) és az anyanyelvhez való ragaszkodás mellett a vallás és a hozzá kapcsolódó szokásvilág jelentette a legnagyobb megtartó erőt. A szerémségi muzulmánok számára a 10-13. században, és a Dnyeszter-menti magyarok számára a 15-18. században jól kitapinthatóan a környezettől eltérő vallás jelentette a közösségi identitás fennmaradásának biztosítékát.⁴⁵⁹ Ugyanez a jelenség bukkant fel az erdélyi románság esetében, ahol az unitus egyház, majd a 18. században meginduló ortodox (vissza)térítés nemcsak erősítette az etnikai közösség tudatát, hanem szervezeti keretet is biztosított az identitás őrzéséhez.⁴⁶⁰

⁴⁵³ SMITH 1995. 33-38.

⁴⁵⁴ CSEPELI 1992. 22-27.

⁴⁵⁵ Legújabbban Medgyesi Pál kapcsán: LUFFY 2015. 125-143.

⁴⁵⁶ IMRE 1989. 7.

⁴⁵⁷ TÓTH 2011. 174-192.

⁴⁵⁸ TÓTH 2011. 38-41; 147-157.

⁴⁵⁹ SZÜCS 2008. – A zsidó és az ortodox diaszpórákra: ARMSTRONG 1982. 238-239.

⁴⁶⁰ OBORNI 2014. 25.

Ennek a jelenségcsoportnak sajátos alesetét jelenti a hódoltság korában a magyarság nemzeti tudatának őrzése a berendezkedő oszmán államhatalommal szemben. Fodor Pál csak valószínűsítette, hogy a magyar társadalom iszlamizációja a reformációnak köszönhetően nem következett be,⁴⁶¹ Perjés Géza viszont már korábban kétséget kizáróan állította, hogy a reformáció nemzetmegtartó erőt jelentett, hiszen vigaszt és önbizalmat tudott adni a töröktől létükben fenyegetett közösségeknek.⁴⁶² Ezt a gondolatot később Őze Sándor fejlesztette tovább. A protestáns szerzők által kialakított történetfilozófiai modell olyan magatartást implicált, amely „*az egyetlen, politikailag reális lehetőség [volt] a megmaradásra*”; a döntő mozzanatot a prédikátorok helyzetfelismerése, veszélytudta jelentette.⁴⁶³ A török hódítás után ugyanis egy ideig tartani lehetett a paraszti társadalom átállásától az oszmán hódítók oldalára; ennek vette elejét Melanchthon történetfilozófiai rendszerének és Antikrisztus-tanának adaptálása.⁴⁶⁴

A reformáció közvetetten, a közösségi önszemlélet gazdagításával, a kultúra mozgásban tartásával is hozzájárult a nemzet megmaradásához. Klaniczay Tibor – Perjéssel egy időben – hangsúlyozta a reformáció eminens szerepét a nyelv művelésében, az anyanyelvi tudatosításban.⁴⁶⁵ Bitskey István megfogalmazása szerint „*a megmaradás igénye előcsalogatta a rejtett energiákat, mozgósította az előző évszázadokban felhalmozódott szellemi tőkét is, s fokozott önvizsgálatra, nemegyszer önmarcangoló eszmélkedésre készítette a magyarság gondolkodóját.*”⁴⁶⁶

Érvényes volt azonban mindez nemcsak a reformált egyházakra, hanem a katolikusokra is: éppen a felekezetek egymás mellett élése, az ebből fakadó dinamizmus jelentett hajtóerőt a török hatalom árnyékában. A „*katolikusok és protestánsok kultúrája sok ponton érintkezett egymással, s végső soron megtartó erővé vált a konfesszionalizálódás. Egyrészt a vallás abroncsával fogta össze a kisebb közösségeket, másrészt a hitről folytatott, nemegyszer ádáz felekezeti közti polémiák szellemi pezsgést hoztak magukkal, s olyan felekezeti közösségtudatot teremtettek, amely alapja lehetett a későbbi nyelvi-etnikai koherenciájú társadalmi szerveződéseknek. Az egymással rivalizáló keresztény közösségek (...) kénytelenek voltak erőik legjavát mozgósítani identitásuk és egzisztenciájuk megtartása érdekében.*”⁴⁶⁷ A Tóth István György és Molnár Antal által feltárt, tetemes mennyiségű forrásanyag alapján immár átfogóbb képünk van a hódoltsági katolikus missziók jelentőségéről,⁴⁶⁸ és ez sokban árnyalja a korábbi, egyoldalúan reformáció-centrikus nézeteket.

⁴⁶¹ FODOR 1997. 37.

⁴⁶² PERJÉS 1975. 90-93.

⁴⁶³ ŐZE 1991. 123-125; 143.

⁴⁶⁴ ŐZE 2016. 144-147; 243-244.

⁴⁶⁵ KLANICZAY 1976. 296-310.

⁴⁶⁶ BITSKEY 2006. 32.

⁴⁶⁷ BITSKEY 2007c. 389-390. – Vö.: BITSKEY 2006. 35. – Ugyanerre mutat rá, számos adattal a 16. századra vonatkozóan: ÁCS 2001. 220-234.

⁴⁶⁸ MOLNÁR 2006.

A felekezetek kialakulását, intézményesedését és ennek a társadalom- és államfejlődésben betöltött szerepét Heinz Schilling az 1980-as években kialakított konfesszionizációs modell mentén kísérelte meg leírni. A konfesszionizáció szűkebb értelemben egy-egy felekezet dogmatikai rendszerének, egyházszerkezeti kereteinek kiépítését jelenti, tágabb értelemben pedig egy átfogóbb társadalomtörténeti folyamatot jelöl, amely magában foglalja a felekezetek hatásait az államra, gazdaságra, társadalomra, a politikai életre és az erkölcsök összességére.⁴⁶⁹ Schilling szerint a konfesszionizáció hozzájárult a nemzetállami keretek megszilárdulásához, hiszen a társadalmi fegyelmelés új formáira támaszkodva elősegítette a lakosság kulturális és politikai homogenizálását, ráadásul a korban az egyházak feletti állami ellenőrzés is megerősödött.⁴⁷⁰ Míg Schilling arra figyelmeztet, hogy nem csak a protestáns felekezetektől vezet egy „királyi út” a nemzeti identitás kiépítéséhez,⁴⁷¹ addig a könyvtörténész Frédéric Barbier a reformációnak tulajdonít kitüntetett szerepet, mint amely segítette a népnyelvű Bibliák terjesztését, a területiális és nemzeti egyházak létrejöttét, és ezáltal „nagy szerepet játszott a nemzetek Európájának létrejöttében.”⁴⁷²

A konfesszionizációs modellel szemben Péter Katalin arra utalt, hogy bár a reformáció felekezeti értelemben megosztó jelenség volt, a társadalom természetes kapcsolatrendszereit azonban általában nem metszette át: „*a konfesszionizálódás későn, az élet bizonyos területein egyáltalán nem következett be.*”⁴⁷³ Legutóbb Balázs Mihály figyelmeztetett arra, hogy a német birodalom felekezeti viszonyai alapján kialakított modell más területekre, így Erdélyre is csak jelentős megszorítással alkalmazható. A modell nehezen tudja kezelni az interkonfesszionizáció és a felekezeteken belüli pluralitás jelenségeit, homályba hagyja a felekezeteken belüli konfliktusokat, és elhanyagolja a főáramból kirekesztődött másként gondolkodók, spirituális mozgalmak szerepét is.⁴⁷⁴ Ez a túlzottan leegyszerűsítő modell legalább annyiban mégis hasznunkra van, hogy a „*nemzeti identitás konfesszionizálódására*”,⁴⁷⁵ a felekezeti határok mentén fokozatosan differenciálódó identitás-formák kialakulására irányítja a figyelmet.

A hazai kutatásokban a nemzettudat protestáns változata részesült a legtöbb figyelemben. Az elsősorban az ellenzéki köznemességhez kötődő eszmeiség lényegi elemét alkották a wittenbergi történet szemlélet és sorsértelmezés motívumai, valamint a vallás-

⁴⁶⁹ BALÁZS 2014. 5-6.

⁴⁷⁰ SCHILLING 1989. 92-102.

⁴⁷¹ SCHILLING 1989. 104.

⁴⁷² BARBIER 2010. 270.

⁴⁷³ PÉTER 1999. – Korábban Bán Imre hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy jóllehet a katolikus és protestáns művelődés sok tekintetben „*élesen és kibékíthetetlenül*” szemben állt egymással, azonban nem csak átmeneti jelenségekkel kell számolnunk, hanem a megosztottság mögött felsejlő közös kulturális rendszerrel is. BÁN 1997. 220; 245.

⁴⁷⁴ BALÁZS 2014. 17-18.

⁴⁷⁵ KONTLER-TRENCSENYI 2008. 188.

szabadság és a nemzeti szabadságjogok összekapcsolása.⁴⁷⁶ A 17. század második felében a puritanizmus által felerősített⁴⁷⁷ református öntudat nyelvi és felekezeti elemekre épült, kimondottan nemzeti jelleget öltött, majd (a rekatolizációra és az abszolutista törekvésekre adott reakcióként) a Habsburg-ellenes mozgalmak ideológiai hivatkozási alapját adta.⁴⁷⁸ Különleges érzelmi töltetet adott ennek a gondolkörnek a közelmúlt eseményeiről kialakított narratíva. Tóth Zsombor szerint a teológia fogalmi nyelve által kötött egyéni és közösségi sorsértelmezések az üldöztetéshez, perzekúcióhoz kapcsolódó mártírelbeszélések hatására fokozatosan olyan nemzeti diskurzust alapoztak meg, amelyben már a politikai emigráció minősült mártíromságnak, az üdvösség forrásának. Mindez a patriotizmus sajátos formáját hozta létre a 17. század második és a 18. század első felében.⁴⁷⁹

A közelmúlt mellett a magyarság régmúltjára is reflektálniuk kellett a protestáns szerzőknek, hiszen Szent István és a Szent Korona katolikus kultusza természetszerűen inkább az udvar törekvéseit, a rekatolizáció programját legitimálta. Már Révay Péter kétségbe vonta a Szent Korona pápai eredetét, később pedig Bél Mátyás, Schwarz Gottfried és több más szerző elvetette a Szilveszter-bulla hitelességét,⁴⁸⁰ István király térítőmunkájának megítélését a görög térítés hangsúlyozásával és a nyugati kereszténység tévelygéseinek kiemelésével relativizálta,⁴⁸¹ és bírálat alá vette az országfelajánlás hagyományát is.⁴⁸² A *Regnum Marianum* gondolkörével szembenálló protestáns ellen-narratíva fokozatosan épült ki a 16. század közepe és a 18. század vége között, és sok tekintetben hosszú távon is gazdagította a történetírást.⁴⁸³

A protestáns színezetű nemzettudat mellett először Waczulik Margit írta le,⁴⁸⁴ majd Klaniczay Tibor⁴⁸⁵ és Bitskey István⁴⁸⁶ árnyalta tovább a katolikus „*barokk nacionalizmus*” modelljét, melynek egyik központi elemét a királyhűség alkotta. A hangsúly azonban nem az uralkodó idegen származására, hanem a királyi hatalom Szent István-i eredetére került; ezt jelenítette meg a *Patrona Hungariae* és a szent királyok kultusza, amelyhez a szentkorona-tan és a védőbástya-toposz, a keresztény hit védelmének eszméje is szervesen kapcsolódott. A nemzettudat ezen változata mögött a katolikus egyház révén

⁴⁷⁶ BITSKEY 2006. 57-58. – KLANICZAY 1985. 145

⁴⁷⁷ PETRŐCZI 2006. 86-93.

⁴⁷⁸ BITSKEY 2007a. 18-19.

⁴⁷⁹ TÓTH Zs. 2015a.

⁴⁸⁰ TÓTH G. 2016. 50-51; 121-126.

⁴⁸¹ TÓTH G. 2016. 77-86; 110-120; 131-135.

⁴⁸² TÓTH G. 2016. 54; 141-142. – Ld. még Dévai Bíró Mátyás *Patrona Hungariae*-bírálatára: Ács 2006. 22.

⁴⁸³ TÓTH G. 2016. 186.

⁴⁸⁴ WACZULIK 1943.

⁴⁸⁵ KLANICZAY 1985. 138-150. – Szabó András Péter szerint Klaniczay voltaképp a nemesi nacionalizmusra gondolt, ám annak felekezeti feletti jellegét nem vette észre. A merev dichotómia már csak azért sem állja meg a helyét, mert nem beszélhetünk a Klaniczay által feltételezett aulikus – nemzeti szembenállásról. SZABÓ A. P. 2012. 1106; 1119.

⁴⁸⁶ BITSKEY 2007a. 20-22.

hatalmas propagandisztikus erő állt, de létrejöttében nagy szerepet játszott a bécsi egyetem is, a *Natio Ungarica* által szervezett éves Szent László-ünnepségek révén.⁴⁸⁷

A katolikus nemzettudat egyik legpregnansabb eleme, a *Regnum Marianum*-kultusz történetét Tüskés Gábor és Knapp Éva tárta fel. *„Szent István országfelajánlásának és Mária országpatrónus szerepének tudata a 12. század végétől követhető nyomon folyamatosan a történeti forrásokban.”* A motívumot a humanista irodalom felerősítette,⁴⁸⁸ a 16. században pedig egyre népszerűbbé vált, majd Inchoffer Menyhért egyesítette és teljesítette ki a motívumkincs egészét.⁴⁸⁹ A 17. század közepétől *„az ország mellett hangsúlyos elemként jelenik meg a magyarság, a nemzet fogalma, s Mária ettől kezdve fokozott mértékben a nemzeti öntudat serkentő tényezője.”*⁴⁹⁰ A következő fordulópontot a 17. század vége jelenti, amikor *„két új, politikai színezetű motívum jelenik meg a Regnum Marianum vonzaskörében, amely hozzájárult a toposz államelméleti kiaknázásához. A két új motívum, a rendi jogok előtérbe állítása és a királyi hatalom Mária által történő megerősítésének hangsúlyozása – közvetve – abszolutizmusellenes tendenciát hordoz.”* Ez a gondolat jelenik meg Esterházy Pálnál, Csete Istvánnál, majd a 18. század közepén Padányi Bíró Mártonnál.⁴⁹¹ A katolikus nemzettudat tehát, bár szemben állt a protestáns felfogással, korántsem jelentett valamiféle önfeladást: a kultusz *„összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával, érintkezésbe lép az örökösödési jog korlátozásának és a rendi jogok hangsúlyozásának törekvéseivel.”*⁴⁹² Ennek szerves folytatásaként fogható fel az az aulikus hazafiság, amelyet Olga Khavanova vizsgált a Theresianum diákjainak munkáin. Megállapítása szerint a *„magyar arisztokrácia nem állította szembe magát szülőföldjével, de kereste annak útját, miként lehetne 'összebékíteni' a Habsburgok iránti lojalitást a haza iránti hűséggel”*.⁴⁹³

A kérdéskör utolsó elemét egyrészt a felekezeti és a nyelvi, etnikai identitások közötti összefüggés, másrészt a felekezet és a politikai nemzet viszonyának problémája jelenti.

A kutatók nagyobb része szerint a Kárpát-medencében nem beszélhetünk a felekezeti és etnikai-nyelvi határok egybeeséséről. A Felvidék magyar és szlovák népességének vizsgálata alapján erre a következtetésre jutott Péter Katalin és Szabó András.⁴⁹⁴ Erdélyre vonatkozóan ugyanekkor Balázs Mihály állapította meg, hogy itt *„nem beszélhetünk a felekezetedés nyelvi meghatározottságáról. (...) a református vagy antitrinitárius*

⁴⁸⁷ BITSKEY 2006. 183. – KLANICZAY 1985. 148. – Vö.: BÁN 1997. 236-237.

⁴⁸⁸ TÜSKÉS-KNAPP 2000. 581-582.

⁴⁸⁹ TÜSKÉS-KNAPP 2000. 589.

⁴⁹⁰ TÜSKÉS-KNAPP 2000. 591.

⁴⁹¹ TÜSKÉS-KNAPP 2000. 593. – Csete István prédikációira: GÁBOR 2015. 163-170.

⁴⁹² TÜSKÉS-KNAPP 2000. 575.

⁴⁹³ KHAVANOVA 2006. 1516.

⁴⁹⁴ PÉTER 2011. 695. – SZABÓ A. 2010.

hit felvétele nem jelentette sem a nyelvi, sem az etnikai identitás elvesztését".⁴⁹⁵ Ebbe az irányba mutatnak a románok reformációját, illetőleg az ortodoxia reformját érintő kutatások is, melyek a felekezetek konfliktusa helyett a pozitív kulturális és társadalmi hatásokra figyelmeztetnek: a térítésekkel nemcsak a románság felekezeti identitása gazdagodott, hanem lehetőséget kaptak a beilleszkedésre a bevett felekezetek és a rendi nemzetek rendszerébe is.⁴⁹⁶

Eltérő szempontokra hívja fel azonban a figyelmet Csepregi Zoltán. Eredményei szerint a 16. században *„az anyanyelv kohéziós, identitásképző ereje erősebb volt a felekezeti differenciálódás szempontjainál*". A felekezeti határok, dogmatikai különbségek ekkor még elmosódóak voltak, komoly szerepet játszott viszont az, hogy a prédikáció és az imádság a hívek anyanyelvén szólalt meg. A felekezetek elkülönülésében nyelvi-etnikai előítéletek, konfliktusok is szerepet játszhattak: *„Így beszéltek Erdélyben kolozsvári és szebeni vallásról, s így lett az egész országban hosszú távra magyar vallás, valamint német és tót vallás.*" A 18. századra ez a képlet gyökeresen megváltozott: *„a nyelvhatárok átjárhatókká váltak, az ország nyelvei sokkal inkább szolgálták az összekapcsolást, mint az elválasztást, sokkal inkább az eszmék kölcsönös cseréjét, mint a másik csoporttól való elszigetelődést. Ezzel a folyamattal párhuzamosan gyengült az etnikai és megerősödött a felekezeti identitás.*" Az átmenetet, a hangsúlyos eltolódását a 17. század hozta; a fordulópontot a gyászévtized, a gályarab-per jelentette.⁴⁹⁷

Bonyolultabb kérdéskört alkot a felekezet és a politikai nemzet fogalma közötti összefüggés. Arra a kérdésre ugyanis, hogy a nemzet, vagy a felekezet alkotja-e a tágabb kategóriát, a korban többféle válaszlehetőség is született, katolikus és protestáns részről egyaránt.

1604 tavaszán, a szabad királyi városok vallásszabadságáról szóló vita kapcsán a magyar tanács katolikus tagjai amellet érveltek, hogy a protestánsok, jogállásuktól függetlenül *„a magyar nemzet testidegen részét képezik.*" A rendek azonban az ország, illetve a Korona testének részeként határozták meg a városokat, amelyeket így a nemesekkel azonos szabadságok illetnek meg; a döntő momentumot eszerint a politikai jogok jelentik, nem pedig a felekezethez tartozás.⁴⁹⁸ Szintén a Korona képét használta fel Illésházy István és Révay Péter is ahhoz, hogy a politikai nemzet tagjaiban tudatosítsa, felekezeti különbség nélkül *„mindannyian egy nagyobb egység részét képezik*".⁴⁹⁹ Hasonló érvelési technika bukkant fel Rimay Jánosnál: azért nem vetette fel a felekezeti kérdéseket, hogy a rendek alapvető egységére mutathasson rá; *„az éledő ellenreformáció részéről jövő sérelmeknél*

⁴⁹⁵ BALÁZS 2014. 17.

⁴⁹⁶ BARICZ 2006. – KOLUMBÁN 2011. 29-31. – ŐSZ 2010. 131-132.

⁴⁹⁷ CSEPREGI 2011. – A 16-17. század fordulójára bővebb adatokkal: CSEPREGI 2016.

⁴⁹⁸ TESZELSZKY 2009. 111-120.

⁴⁹⁹ TESZELSZKY 2009. 187-188; 260-261.

*nagyobbak voltak a nemesi rendet egységesen sújtó rendi sérelmek, s inkább ezeknek kellett hangot adni.*⁵⁰⁰

Másként jutottak el ugyanehhez a válaszhoz, a politikai nemzet felekezeti határon átívelő egységéhez azok az erdélyi protestáns szerzők, akik nem kerülni igyekeztek a felekezeti kérdéseket, hanem a nemzeti szabadságok között tematizálták azokat: a vallás-szabadság sérelmeit a nemzet szabadságainak sérelmeként láttatták, a szabadságok helyreállításának ügye pedig már olyan cél volt, amely mögött a nemzet egésze felsorakozhatott. Ezt az érvelést követte Bocskai István,⁵⁰¹ és így járt el Alvinczi Péter; jellemző, hogy kiáltványának hivatkozásai között az Ószövetség és a Hármaskönyv is szerepelt.⁵⁰² Pósházi Jánosnál már nemcsak programot ad a nemzet szabadságáért vívott, évszázados küzdelmek áttekintése, hanem az ontológiailag is lehorgonyzódik: a szabadságszeretetet – összekapcsolva a testi és lelki szabadság kérdéseit – a magyarok nemzeti sajátosságai között helyezi el.⁵⁰³

Egyidejűleg azonban más válaszlehetőségek is felmerültek. Medgyesi Pál a nemzetet tekintette tágabb körnek, innen jutott el a területi közösséghez, a családhoz, végül a felekezeti közösséghez: *„a gradatiót alkalmazó szövegben felsorolt közösségek nemcsak nagyságukat tekintve szűkülnek, hanem a beszélőhöz térben is egyre közelebb állóként jelennek meg (...), illetve érzelmileg is fontossági sorrendben jelennek meg.*”⁵⁰⁴ Filepszállási Gergelynél néhány szöveghelyen szintén a nemzet bizonyul tágabb kategóriának: vannak, akik tagjai a nemzetnek, de nem az egyháznak: az ilyen *„lelki bélpoklosokért”* imádkozni kell; másutt viszont a nemzetet azonosította az anyaszentegyházzal.⁵⁰⁵ Ugyanígy Osztópányi Perneszi Zsigmond és Köleséri Sámuel is azonosnak tekintette az egyházat és a nemzetet,⁵⁰⁶ vagyis a más felekezethez tartozókat nem tekintették a nemzet tagjainak. Ehhez hasonló állásfoglalásra Európa más országaiból is több példa akad. Franciaországban a katolikusok és a hugenották kölcsönösen kirekesztették egymást a nemzet köréből,⁵⁰⁷ és a vallási alapokon kitört harmincéves háború a német birodalomban is megtörte a nemzeti közösség gondolatát.⁵⁰⁸ A lengyeleknél hasonló fejleményekre csak átmenetileg akadt példa: az 1650-es években, a svéd háború során a lutheránusokat az idegenekkel, betolakodókkal azonosították, a nemzeti közösséget pedig a katolikusokra szűkítették le.⁵⁰⁹

⁵⁰⁰ MERÉNYI VARGA 1979. 199.

⁵⁰¹ Vö.: Bocskai *„vallási panaszaiknak mindig melléje sorozta a polgári sérelmeket is, mindinkább támasza lőn a nemzetiségnek és nemzeti jogoknak; s a cél, melyre megtámadásait irányzta, a jezsuita szellemmel megtelt katolikus németiség vala.*” HORVÁTH 1868.III. 394.

⁵⁰² KONTLER-TRENCSENYI 2008. 193-194.

⁵⁰³ IMRE 1987-88. 27-30.

⁵⁰⁴ FAZAKAS 2012.338-339.

⁵⁰⁵ FAZAKAS 2012. 341-344.

⁵⁰⁶ FAZAKAS 2012. 340. – SZABÓ A. P. 2012. 1138.

⁵⁰⁷ TRENCSENYI-ZÁSKYLYICZKY 2010. 30-31; 34.

⁵⁰⁸ TRENCSENYI-ZÁSKYLYICZKY 2010. 40.

⁵⁰⁹ TAZBIR 1984. 45-48.

Összefoglalás

A dolgozat első felében a főbb nacionalizmus-elméletek vázlatos áttekintése után, az etno-szimbolista modellt kitágítva, nagyrészt hazai kutatások mentén amellett érveltem, hogy Magyarországon a 13. századtól kezdve szervesen fejlődő nemzetfogalomról beszélhetünk. A nemzet fogalma az értelmiségen belül lezajlott diskurzusnak köszönhetően jött létre, a későbbiek során azonban, különböző történelmi helyzetekben újabb társadalmi csoportok és rétegek kértek helyet a nemzeti közösségben. Evvel párhuzamosan a nemzet fogalmi elemei is egyre gazdagabbá váltak és egyre bonyolultabb rendszert alkottak; ezt a jelenségvilágot kíséreltem meg áttekinteni a dolgozat második részében. A nemzet mindezek alapján nem esszenciális, de nem is mesterséges képződményként,⁵¹⁰ hanem kulturálisan lehorgonyozott entitásként ragadható meg (véleményem szerint ebben és csak ebben az értelemben beszélhetünk „elképzelt” közösségekről).

Nem egy gyökeresen új képződmény született tehát az újkorban, hanem a 13. és 17-18. század között fokozatosan kialakult komponensek rendeződtek át, kapcsolódtak össze egy bizonyos módon, az újkor társadalmi, gazdasági és politikai közegének megfelelően. Bár a „modern nemzet” újkorban kialakult fogalma valóban felmutatott szerkezeti újdonságokat,⁵¹¹ ez ugyanúgy nem indokolja a „premodern nemzettől” való terminológiai megkülönböztetést, ahogyan napjaink mélyreható változásai⁵¹² sem feltétlenül kényszerítik ki a 19-20. században egyeduralkodó, és a 21. század hajnalán átalakulóban lévő nemzetfogalmak elhatárolását.

A dolgozat gondolatmenete alapján a premodern nemzetet javaslatom szerint úgy határozhatjuk meg, mint szerves történeti fejlődés során kialakult, politikai és kulturális értelemben vett (azaz jogok, politikai közösséghez és területhez való kötődés, származás, nyelv, szokások és történeti emlékezet egymást is metsző erővonalai által konstituált), vertikálisan tagolt közösséget, amely önmagát (a források szóhasználata alapján) nemzet-

⁵¹⁰ LAJTAI 2015b. 132.

⁵¹¹ ZIENTARA 1984. 3.

⁵¹² Ernest Gellner 1983-ban még csak a nemzettudat alakváltozását prognosztizálta: *„a kései ipari társadalom (már amennyiben az emberiség ezt megéri) várhatóan olyan társadalom lesz, amelyben továbbra is ott lesz a nacionalizmus, ám megváltozott és kevésbé virulens formában.”* GELLNER 2009. 155. – Homi K. Bhabha viszont már úgy látja, a mindeddig uralkodó nemzetfogalmat a korábban marginalizált társadalmi csoportok emancipációja, valamint az egyre tömegesebb migráció felől éri kihívás. BHABHA 1999. – Ebből az alaphelyzetből kiindulva a filozófus Boros János egy inkluzív nemzetfogalom kidolgozására tett javaslatot, amely a nemzetfogalom „vékony” és „vastkos” elemeinek megkülönböztetésén alapul. BOROS 2009. 121-132. – További változásokat implikálhat, hogy a történetírás nyelvi fordulata a nyersanyagától, a nyomtatott szövegek súlytalanabbá válása pedig legfontosabb médiumától, a nyelvtől fosztotta meg a nemzeti közösséget. GYÁNI 2000. 92-94. – MCLUHAN 2001. 223.

ként definiálja. Ez a meghatározás megítélésem szerint kettős előnyt hordoz. Egyrészt elég rugalmas ahhoz, hogy fenntarthassa a szerkezeti elemek későbbi átrendeződésének, azaz a modern értelemben vett nemzet szerves kialakulásának lehetőségét. Másrészt pedig levezethető az utóbbi másfél évszázad magyarországi kutatásainak eredményeiből, szerkezeti sajátosságaiból, így – a modernizmus látszólagos hegemoniája ellenére is – jól megfelel a tudományág hazai tradícióinak.

Bibliográfia

- Ács 2001. Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Osiris, Bp., 2001.
- Ács 2006. Ács Pál: „Elváltzott idők”. *Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Balassi, Bp., [2006.] (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 6.)
- Ács 2012. Ács Pál: Előszó. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács Pál – Székely Júlia. Balassi, Bp., 2012. 7-9.
- Ács 2014. Ács Pál: *Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig*. Kalligram, 2014.
- AGÁRDI 1971. AGÁRDI Péter (ism.): Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem-szemlélet nemzeti látószöge. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75(1971): 4. sz. 525-529.
- ALMÁSI 2007. ALMÁSI Gábor: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2007. 585-616.
- ANDERSON 2006. ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006. (Atelier füzetek)
- ARMSTRONG 1982. ARMSTRONG, John A.: *Nations before Nationalism*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, [1982.]
- ASSMANN 1997. ASSMANN, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Verlag C. H. Beck, München, [1997.]
- BAK 1993. BAK, János M.: 'Linguistic pluralism' in Medieval Hungary. In: *The Culture of Christendom. Essays in Medieval History in Memory of Denis L. T. Bethel*. Ed.: Meyer, Marc A. Hambledon Press, London, 1993. 279-279.
- BALÁZS 2003. BALÁZS Mihály (ism.): Edit Szegedi: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003): 4-5. sz. 598-604.
- BALÁZS 2014. BALÁZS Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció. *Korall*, 14(2014): 57. sz. 5-26.
- BÁN 1997. BÁN Imre: *Költők, eszmék, korszakok*. Vál., szerk.: Bitskey István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. (Csokonai Könyvtár, 11.)
- BARBIER 2010. BARBIER, Frédéric: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Kossuth, 2010.
- BÁRCZI 1963. BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Bp., 1963.
- BARICZ 2006. BARICZ Ágnes: Monográfia az erdélyi románok kora újkori vallásos identitásáról. [Ana Dumitran: Religie ortodoxă – Religie reformată. Kolozsvár, 2004.] *Klió*, 15(2006): 2. sz. 47-51.

- BARTÓK 2005. BARTÓK István: A nyelvi és a politikai identitás összefüggései a 16. században Magyarországon. *Előadás „A politika műfajai a régi magyar irodalomban” című konferencián, Gyula, 2005. máj. 25-28.* [http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Bartok_Istvan.pdf] (2016.11.19.)
- BEKE 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete.* Szerk.: BEKE József. Argumentum, Bp., 2004. (Zrínyi-könyvtár, 5.)
- BENCZÉDI 1972. BENCZÉDI László: A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16-17. században. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Szerk.: Szűcs Jenő – Spira György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64.) 120-129.
- BENDA 1937. BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV-XVII. században).* Bp., 1937.
- BENDA 2004. BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004. (Protestáns művelődés Magyarországon, 11.)
- BENE 2003. BENE Sándor: Szövegaktus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003): 6. sz. 628-702.
- BENE 2004. BENE Sándor: Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon. (Javaslat egy kutatási programra) In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai. I. kötet.* Szerk.: Jankovics József – Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság, Bp., 2004. 8-28.
- BENKŐ 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, II. kötet.* Főszerk.: BENKŐ Loránd. Akadémiai, Bp., 1970.
- BHABHA 1999. BHABHA, Homi K.: Disszemináció. A modern nemzet ideje, története és határai. In: *Narratívák, 3. A kultúra narratívái.* Vál., előszó: N. Kovács Tímea. Kijárat, Bp., 1999. 85-118.
- BIBÓ 1986a. BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok, 2. kötet. 1945-1949.* Vál., utószó: Huszár Tibor, szerk., jegyz.: Vida István – Nagy Endre. Magvető, Bp., 1986.
- BITSKEY 2006. BITSKEY István: *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. (Csokonai könyvtár, 37.)
- BITSKEY 2007a. BITSKEY István: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: *Humanizmus, relígió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről.* Szerk.: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (Studia Litteraria XLV.) 11-23.
- BITSKEY 2007b. BITSKEY, István: *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext.* Integratio, Wien, 2007. (Mitteleuropa-Studien)

- BITSKEY 2007c. BITSKEY István: Válaszkísérletek a krízisre: felekezetek az iszlám árnyékában. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2007. 377-390.
- BITKSEY 2008. BITSKEY István: Nemzeti identitás. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon, VIII. kötet*. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Szerk.: Tamás Zsuzsanna. Balassi, Bp., 2008. 192-195.
- BITSKEY 2009. BITSKEY István: Die Topoi des nationalen Selbstverständnisses bei Zrínyi. In: *Militia et Litterea. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Hrsg.: Kühlmann, Wilhelm – Tüskés, Gábor. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 159-173.
- BITSKEY 2013. BITSKEY István: Mohács emlékezete egy kora újkori hitvitában. In: *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Szerk.: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. (Loci memoriae Hungaricae, II.) 203-207.
- BLOCH 2002. BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*. Osiris, Bp., 2002. (Osiris tankönyvek)
- BORDÁS 2014. BORDÁS Sándor: A magyar kultúra történelmi traumáinak lélektani megközelítései. In: *A közös haza konfliktusai. A Kárpát-medence népei és kelet-közép-európai kapcsolataik*. Szerk.: Ujváry Gábor. Kodolányi János Főiskola, 2014. 163-188.
- BOROS 2009. BOROS János: *A demokrácia antropológiája. Tanulmányok*. Jelenkor, Pécs, 2009. (Dianoia)
- BRAUDEL 2003. BRAUDEL, Fernand: *Franciaország identitása, I. kötet*. Helikon, [Bp.], 2003.
- BURKE 1984. BURKE, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia*, 95(1984): 3. sz. 362-373.
- BURKE 2004. BURKE, Peter: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2004.
- BUZÁSI 2007. BUZÁSI Enikő: Hagyományörzés vagy hagyományteremtés? A Batthyány család 17. századi Mátyás-kultuszáról egy újabban előkerült festmény kapcsán. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2007. 693-727.
- CENNERNÉ 1996. CENNERNÉ Wilhelmb Gizella: Grafikus portrészorozatok Kelet és Nyugat között. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Szerk.: Hofer Tamás. Balassi – Néprajzi Múzeum, Bp., 1996. 123-133.
- CSÁKY 2010. CSÁKY, Moritz: A kommunikációs térként értett kultúra. Közép-Európa példája. *Irodalomtörténet*, 91(2010): 1. sz. 3-27.
- CSEPELI 1987. CSEPELI György: *Csoporttudat – nemzettudat. Esszék, tanulmányok*. Magvető, Bp., [1987.] (Elvek és utak)

- CSEPELI 1992. CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Bp., 1992.
- CSEPREGI 2011. CSEPREGI Zoltán: Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében. *Kereszttyén Igazság*, 35(2011): 4. sz. 9-19.
- CSEPREGI 2016. CSEPREGI Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16-17. század fordulóján. In: *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Szerk.: Szabó Lajos. Luther Kiadó, Bp., 2016. 91-106.
- CSORBA 2003. CSORBA Dávid: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. Szerk.: Bitskey István. Debrecen, 2003. (Studia Litteraria, XLI.) 132-154.
- DEÉR 1938. DEÉR József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.
- DEÉR 1942. DEÉR József (ism.): Eckhart Ferenc: A szentkorona eszme története. Budapest, 1941. Századok, 76(1942): 4-6. sz. 201-206.
- DEÉR 2005. DEÉR József: *Királyság és nemzet. Tanulmányok, 1930-1947. I. kötet*. Szerk., jegyz.: Bárány Attila. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. (Historia incognita)
- DIECKHOFF 2002. DIECKHOFF, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio*, 13(2002): 4. sz. 7-22.
- DOMOKOS 2017. DOMOKOS Zsófia: *Propugnaculum Turcorum*. Toposzok és érvelési stratégiák Pápai János, II. Rákóczi Ferenc diplomatájának szónoki gyakorlatában. *Előadás a „Váltások és (disz)kontinuitások, hagyományok és újítások a reformáció 500 éves történetében. A hosszú reformáció perspektívája a közép-kelet-európai régióban” című konferencián, Kolozsvár, 2017. okt. 28.*
- ECKHART 1941. ECKHART Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. MTA, Bp., 1941.
- EIBACH 2008. EIBACH, Joachim: Annäherung – Abgrenzung – Exotisierung: Typen der Wahrnehmung 'des Anderen' in Europa am Beispiel der Türken, Chinas und der Schweiz (16. bis frühes 19. Jahrhundert). In: *Europäische Wahrnehmungen 1650-1850. Interkulturelle Kommunikation und Medienereignisse*. Hg.: Eibach, Joachim – Carl, Horst. Wehrhahn Verlag, 2008. (Historische Formationen Europas, Band 3.) 13-73.
- EHLERS 1984. EHLERS, Joachim: Nation und Geschichte. Anmerkungen zu einem Versuch. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 11(1984): 2. sz. 205-218.
- ELEKES 1965. ELEKES Lajos: Haza és jobbagyparaszt. (Megjegyzések a haza-fogalom történelmi fejlődésének kutatásához). In: *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Elő- és utószó: Pach Zsigmond Pál. Kossuth, 1965. 255-265.
- ERDÉLYI L. 1941. ERDÉLYI László: *A mohácsi vész nemzedéke. Népléktani korrajz egykorú emlékirat alapján*. Eggenberger, Szeged, 1941.

- ERDÉLYI G. 2009. ERDÉLYI Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszai. *Történelmi Szemle*, 51(2009): 4. sz. 461-480.
- ERDŐS 2013. ERDŐS Zoltán: Mítoszok és sztereotípiák. A cigányság a 16-17. századi német és magyar közvéleményben. *Romológia*, 1(2013): 2-3. sz. 39-73.
- ERDŐS 2014. ERDŐS Zoltán: A történelmi pszichológia a magyar történettudományban. *Fons*, 21(2014): 4. sz. 389-430.
- ERŐS 2014. ERŐS Vilmos: A Mohács-vita. *Magyar Szemle*, 23(2014): 5-6. sz. 55-76. [http://www.magjarszemle.hu/cikk/a_mohacs_vita] (2017.02.27.)
- FAZAKAS 2011a. FAZAKAS Gergely Tamás: Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. *Studia Litteraria*, 49(2011): 3-4. sz. 52-77.
- FAZAKAS 2011b. FAZAKAS Gergely Tamás: Nemzeti bűnbánat Bethlen Gábor idejében. In: *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Szerk.: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka. Miskolc, 2011. 197-207.
- FAZAKAS 2012. FAZAKAS Gergely Tamás: *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (Csokonai Könyvtár, 50.)
- FODOR 1997. FODOR Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15-16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle*, 39(1997): 1. sz. 21-49.
- FOERSTER 2009. FOERSTER, Thomas: *Vergleich und Identität. Selbst- und Fremddeutung im Norden des hochmittelalterlichen Europa*. Akademie Verlag, [Berlin, 2009.] (Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik. Europa im Mittelalter, Band 14.)
- FRIED 2002. FRIED István: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Bp., 2002. (Kisebbségkutatás könyvek)
- FÜGEDI 1981. FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Bp., [1981.]
- GÁBOR 2015. GÁBOR Csilla: *Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkori szövegtípusokban*. Debreceni Egyetemi Kiadó- Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Debrecen – Kolozsvár, 2015.
- GALAVICS 1986. GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1986.
- GEARY 2003. GEARY, Patrick J.: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton – Oxford, [2003.]
- GELLNER 2009. GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó, Bp., 2009.
- GUENÉE 1984. GUENÉE, Bernard: Állam és nemzet Franciaországban a középkorban. *Világtörténet*, 6(1984): 1. sz. 3-16.

- GYÁNI 2000. GYÁNI Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti galériában, 2000. március 17. – szeptember 24.* Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai) 92-102.
- GYÁNI 2008. GYÁNI Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 40(2008): 6. sz. 3-18.
- GYÖRY 1933. GYÖRY János: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. *Minerva*, 12(1933). 69-124.
- HEINISCH 1984. HEINISCH, Reinhard R.: Patriotismus und Nationalismus in den österreichischen Ländern im konfessionellen Zeitalter und im Hochbarock (1521-1713). In: *Volk, Land und Staat in der Geschichte Österreichs*. Hg.: Zöllner, Erich. Österreichischer Bundesverlag, Wien, [1984.] (Schriften des Institutes für Österreichkunde 43.) 23-41.
- HOBBSAWM 1990. HOBBSAWM, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press, [1990.]
- HOBBSAWM 2004. HOBBSAWM, Eric J.: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Ed.: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence. Cambridge University Press, 2004. 1-15.
- HOFFMANN-TÓTH 2016. HOFFMANN István – TÓTH Valéria: a nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok*, 150(2016): 2. sz. 257-318.
- HÓMAN 2014. HÓMAN Bálint: *Őseimbek – ősmagyarok*. Kairosz, 2014.
- HOPP 1992. HOPP Lajos: Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Balassi, Bp., 1992. (Humanizmus és reformáció, 19.)
- HORN 2009. HORN Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben. *Történelmi Szemle*, 51(2009): 1. sz. 45-58.
- HORVÁTH 1868.I-III. HORVÁTH Mihály: *Kisebbs történelmi munkái, I-III. kötet*. Ráth Mór, Pest, 1868.
- HUIZINGA 1941. HUIZINGA, Johan: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Danubia, [1941.] (Vita nova, 1.)
- HUNYADY 2004. HUNYADY György: A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. *Előadás a „Mindentudás Egyetemén”, Bp., 2004. márc. 22.*
[\[http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/143-pszichol%C3%B3giai-tudom%C3%A1nyok/6032-a-nemzetek-jelleme-es-a-nemzeti-sztereotipak.html\]](http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/143-pszichol%C3%B3giai-tudom%C3%A1nyok/6032-a-nemzetek-jelleme-es-a-nemzeti-sztereotipak.html) (2017.02.13.)
- IMRE 1987-88. IMRE Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91-92(1987-88): 1-2. sz. 20-45.

- IMRE 1989. IMRE Mihály: Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai. In: *Az európaiság, honismeret és reformgondolkodás magyarországi történetéhez*. Szerk.: Erdmann Gyula. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1989. (Körösök vidéke. Honismereti füzet, 2.) 5-18.
- IMRE 1995. IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.
- LOGNA-PRAT 1999. LOGNA-PRAT, Dominique: A politikai tér keresztény létrehozása. Bibliográfiai vázlat. *Aetas*, 14(1999): 3. sz. 7-71.
- KANTOROWICZ 1951. KANTOROWICZ, Ernst H.: Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *American Historical Review*, 56(1951): 3. sz. 472-492.
- KHAVANOVA 2006. KHAVANOVA, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. *Századok*, 140(2006): 6. sz. 1503-1518.
- KESZEG 2007. KESZEG Vilmos: 17-20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk.: Balázs Mihály – Gábor Csilla. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2007. 71-107.
- KLANICZAY 1960. KLANICZAY Tibor: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 16(1960): 1-4. sz. 7-23.
- KLANICZAY 1973. KLANICZAY Tibor: A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77(1973): 2-3. sz. 148-153.
- KLANICZAY 1976. KLANICZAY Tibor: *Hagyományok ébresztése*. Szépirodalmi, Bp., [1976.]
- KLANICZAY 1985. KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Szépirodalmi, Bp., [1985.]
- KLANICZAY 2001. KLANICZAY Tibor: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Balassi, Bp., [2001.]
- KOHN 1984. KOHN, Hans: Reneszánsz és reformáció. A nacionalizmus jelentkezése. *Világtörténet*, 6(1984): 1. sz. 17-37.
- KOLUMBÁN 2011. KOLUMBÁN Vilmos József: Magyar-román kapcsolatok a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegyében. In: *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Szerk.: Kupa László. Pécs, 2011. 25-38.
- KONTLER-TRENCSENYI 2008. KONTLER, László – TRENCSENYI, Balázs: Hungary. In: *European Political Thought, 1450-1700. Religion, Law and Philosophy*. Eds.: Burgess, Glenn – Lloyd, Howell – Hodson, Simon. New Haven, Yale University Press, 2008. 176-207.
- KOSSELLECK ÉS MTSAI 1992. KOSSELLECK, Reinhart – GSCHNITZER, Fritz – WERNER, Karl Ferdinand – SCHÖNEMANN, Bernd: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: *Geschichtliche Grundbegriffe, Band 7*. Hrsg.: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart. Klett-Cotta, [Stuttgart, 1992.] 141-431.
- KOVÁCS 2004. KOVÁCS Sándor Iván: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temette-

- tett csontjai és azok nagy lelkeiknek árnyékjai”. Retorika, religio, nemzettudat Zrínyi műveiben. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk.: Bitskey István – Oláh Szabolcs. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. (Csokonai könyvtár, 31.) 287-296.
- KÖPECZI 1976. KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Akadémiai, Bp., 1976.
- KRISTÓ 1970. KRISTÓ Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia*, 81(1970): 1. sz. 113-135.
- KRISTÓ 1990. KRISTÓ Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94(1990): 4. sz. 425-443.
- KRISTÓ 1996. KRISTÓ Gyula: A honfoglalás a középkori magyar történeti hagyományban. *Magyar Tudomány*, 103(1996): 8. sz. 1004-1010.
- KRISTÓ 1998. KRISTÓ Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Kossuth, 1998.
- KRISTÓ 2001. KRISTÓ Gyula: A nemzet a középkorban. *História*, 23(2001): 4. sz. 27-30.
- KRISTÓ 2003. KRISTÓ Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus, Bp., 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek)
- KUBINYI 1999. KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp., 1999.
- KUBINYI 2006. KUBINYI András: Az 1505. évi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok*, 140(2006): 2. sz. 361-374.
- KULCSÁR 1987-88. KULCSÁR Péter: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91-92(1987-88): 5-6. sz. 523-545.
- LAJTAI 2015a. LAJTAI L. László: A porcelánbolti elefánt színrevitele. [Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism. Cambridge, 2013.] *Korall*, 16(2015): 62. sz. 224-236.
- LAJTAI 2015b. LAJTAI L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmuskutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*, 24(2015): 3. sz. 115-147.
- LANGEWIESCHE 2003. LANGEWIESCHE, Dieter: Was heißt 'Erfindung der Nation'? Nationalgeschichte als Artefakt – oder Geschichtsdeutung als Machtkampf. *Historische Zeitschrift*, 277(2003): 3. sz. 593-617.
- LE GOFF 1994. LE GOFF, Jacques: Franciaország emlékezete. *BUKSZ*, 6(1994): 4. sz. 456-459.
- LE GOFF 2008. LE GOFF, Jacques: *Európa születése a középkorban*. Atlantisz, Bp., 2008. (Európa születése)
- LOVAS 2012. LOVAS Borbála: Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács Pál – Székely Júlia. Balassi, Bp., 2012. 299-310.
- LUFFY 2004. LUFFY Katalin: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: *Devóciók*,

- történelmek, identitások.* Szerk.: Gábor Csilla. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2004. (Sapientia Könyvek, 26.) 105-135.
- LUFFY 2015. LUFFY Katalin: „Romlás építőinek fognak nevezetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején.* Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. (Csokonai Könyvtár 56.)
- MACZELKA 2017. MACZELKA Csaba: Nemzettudat, fordítás és számkivetettség az 1580-as évek Angliájában: Budai Parmenius István és Thomas Nicholls. In: *Értelmisségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 2. Szerk.: Bíró Annamária – Boka László. Europrint, Nagyvárad, 2017. 47-62.
- MADAS 2004. MADAS Edit: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.* Szerk.: Bitskey István – Oláh Szabolcs. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. (Csokonai könyvtár, 31.) 50-58.
- MAKKAI 1963. MAKKAI László: A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája. *Történelmi Szemle*, 6(1963): 1. sz. 22-29.
- MÁLYUSZ 1963. MÁLYUSZ Elemér: A haza és a nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. *Történelmi Szemle*, 6(1963): 1. sz. 4-10.
- MÁLYUSZ 2002. MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája.* S.a.r., utószó, jegyz.: Soós István. Lucidus Kiadó, Bp., 2002. (Kisebbségkutatás könyvek)
- MCLUHAN 2001. MCLUHAN, Marshall: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté.* Trezor Kiadó, Bp., 2001.
- MENACHE 1984. MENACHE, Sophia: A százéves háború első évtizedeinek mítosza és szimbólumrendszere: a nemzettudat kialakulása. *Világtörténet*, 6(1984): 4. sz. 25-36.
- MERÉNYI VARGA 1979. MERÉNYI VARGA László: Rimay János: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán. In: *A régi magyar vers.* Szerk.: Komlövöszki Tibor. Bp., 1979. (Memoria Saeculorum Hungariae, 3.) 181-200.
- MOLNÁR 2006. MOLNÁR Antal: A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. *Múlt-Kor*, 2006. márc. 21. [http://mult-kor.hu/20060321_a_hodoltsagi_katolikus_egyhaztortenet_forrasai] (2017.02.11)
- MÜNKLER 1989. MÜNKLER, Herfried: Nation als politische Idee im frühneuzeitlichen Europa. In: *Nation und Literatur im Europa der frühen Neuzeit.* Hg.: Garber, Klaus. Niemeyer, Tübingen, 1989. (Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit) 56-86.
- NAGY 1963. NAGY László: Hozzászólás Makkai László „A hajdúk ’nemzeti’ és ’függetlenségi’ ideológiája” című referátumához. *Történelmi Szemle*, 6(1963): 1. sz. 68-74.
- NEMESKÜRTY 1991. NEMESKÜRTY István: *A bibliai örökség. A magyar küldetéstudat története.* Szabd Tér Kiadó, 1991.

- NIKŠIĆ 2006. NIKŠIĆ, Boris: Szent István mint illír szent. In: „*Hol vagy, István király?*” A *Szent István-hagyomány évszázadai*. Szerk.: Bene Sándor. Gondolat, Bp., 2006. 79-88.
- NÓGRÁDI 2014. NÓGRÁDI András: Zrínyi Miklós nemzeti identitása. In: *Nemzeti szempont*. Szerk.: Prazsák Gergő. Apeirón Kiadó, Bp., 2014. 11-20.
- NORA 1999. NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14(1999): 3. sz. 142-157.
- OBORNI 2014. OBORNI Teréz: Rendi nemzetek, nemzetiségek együttélése a kora újkori Kárpát-medencében. In: *A közös haza konfliktusai. A Kárpát-medence népei és kelet-közép-európai kapcsolataik*. Szerk.: Ujváry Gábor. Kodolányi János Főiskola, 2014. 7-30.
- ORTUTAY 1965. ORTUTAY Gyula: A szájhagyományozás törvényszerűségei. *Ethnographia*, 76(1965): 1. sz. 3-9.
- ŐSZ 2010. ŐSZ, Sándor Előd: Auswirkungen des Helvetischen Bekenntnisses auf die Rumänen im siebenbürgischen Komitat Hunyad-Zaránd in der frühen Neuzeit. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hg.: Fata, Márta – Schindling, Anton. Aschendorff, [Münster, 2010.] (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155.) 111-138.
- ŐZE 1991. ŐZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa 2.)
- ŐZE 1996. ŐZE Sándor: „A kereszténység védőpajza” vagy „üllő és verő közé szorult ország”. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Szerk.: Hofer Tamás. Balassi – Néprajzi Múzeum, Bp., 1996. 99-108.
- ŐZE 2006. ŐZE Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. METEM, Bp., 2006.
- ŐZE 2008. ŐZE Sándor: Kétséges kétségek? A magyar romantika és Bocskai István? In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica. Tom. XIII. fasc. 2.) 206-225.
- ŐZE 2009. ŐZE Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Bp., 2009. (Sziget)
- ŐZE 2016. ŐZE Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Magyar Napló, 2016.
- PÁLFFY 2008. PÁLFFY Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica. Tom. XIII. fasc. 2.) 187-203.

- PÁLFFY 2010. PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák, 27.)
- PATAKI 2001. PATAKI Ferenc: Nemzetkarakterológia – nemzeti identitás – nemzeti narratológia. In: *Élettörténet és identitás*. Osiris, Bp., 2002. 406-423.
- PERÉNYI 1972. PERÉNYI József: A magyar „nemzeti öntudat” fejlődése a 11-13. században. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Szerk.: Szűcs Jenő – Spira György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64.) 83-101.
- PERJÉS 1975. PERJÉS Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Magvető, Bp., [1975.] (Gyorsuló idő)
- PÉTER 1995. PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai)
- PÉTER 1999. PÉTER Katalin: A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után. In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Szerk.: Illés Pál Attila. PPKE – METEM, Piliscsaba – Bp., 1999. (Sentire cum Ecclesia, 1.) 9-25.
- PÉTER 2011. PÉTER Katalin: Multikulturális falvak a 16-17. századi Felföldön. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, II. kötet*. Szerk.: Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 687-696.
- PÉTER 2012. PÉTER Katalin: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: *„...éltünk mi sokáig ‘két hazában’...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk.: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. (Speculum Historiae Debreceniense 9.) 17-25.
- PETROVICS 2009. PETROVICS, István: Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary. In: *Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Eds.: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin. Farnham, Ashgate, 2009. (Historical Urban Studies) 67-88.
- PETRŐCZI 2002. PETRŐCZI Éva: *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*. Balassi, Bp., [2002.] (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 5.)
- PETRŐCZI 2006. PETRŐCZI Éva: *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Universitas, Bp., 2006. (Historia Litteraria, 20.)
- POLGÁR 1942. POLGÁR Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*. Pannonhalma, 1942. (Pannonhalmi füzetek, 31.)
- PRYKHODKO 2017. PRYKHODKO, Iurii: Sarmatism in Poland and Lithuania in the 17th Century. *Előadás a „Váltások és (disz)kontinuitások, hagyományok és újítások a reformáció 500 éves történetében. A hosszú reformáció perspektívája a közép-kelet-európai régióban” című konferencián, Kolozsvár, 2017. okt.*

- RADEK 2009. RADEK Tünde: A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán. *Korall*, 9(2009): 38. sz. 47-78.
- RENAN 1995. RENAN, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 171-187.
- RESTÁS 2013. RESTÁS Attila: A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin – Tóth Zsombor – Balogh F. András. Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013. 484-493.
- RESTÁS 2015. RESTÁS Attila: Két bölöni unitárius kéziratok prédikációskötet tanulságai. Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet. In: *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Szerk.: Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton. Reciti, Bp., 2015. 173-188.
- RÓNA-TAS 1996. RÓNA-TAS András: A néppé válás az újabb kutatások tükrében. *Magyar Tudomány*, 103(1996): 4. sz. 408-415.
- RÓZSA 1973. RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Akadémiai, [Bp.], 1973.
- R. VÁRKONYI 1964. R. VÁRKONYI Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526-1711). In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Szerk.: Andics Erzsébet. Kossuth, 1964. 27-78.
- R. VÁRKONYI 1973. R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetészemlélete a magyar történetírásban*. Akadémiai, Bp., 1973.
- R. VÁRKONYI 2000. R. VÁRKONYI Ágnes: „...Jó Budavár magas tornyán...” A magyar államiság szimbólumairól Mohács után. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 77-100.
- SCALES 2005. SCALES, Len: Late medieval Germany: an under-States nation? In: *Power and the Nation in European History*. Eds.: Scales, Len – Zimmer, Oliver. Cambridge University Press, 2005. 166-192.
- SCHILLING 1989. SCHILLING, Heinz: Nation und Konfession in der frühneuzeitlichen Geschichte Europas. In: *Nation und Literatur im Europa der frühen Neuzeit*. Hg.: Garber, Klaus. Niemeyer, Tübingen, 1989. (Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit) 87-107.
- SCHMUGGE 1982. SCHMUGGE, Ludwig: Über „nationale“ Vorurteile im Mittelalter. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, Band 38*. Böhlau, Wien – Köln, 1982. 439-459.
- SMITH 1995. SMITH, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 27-51.

- SMITH 1999. SMITH, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, 1999.
- SMITH 2000. SMITH, Anthony D.: A nacionalizmus és a történészek. *Regio*, 11(2000): 2. sz. 5-33.
- SMITH 2004. SMITH, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Kántor Zoltán. Rejtjel, Bp., 2004. 204-229.
- SMITH 2005. SMITH, Anthony D.: Were there nations in Antiquity? In: *Power and the Nation in European History*. Eds.: Scales, Len – Zimmer, Oliver. Cambridge University Press, 2005. 33-53.
- SMITH 2009. SMITH, Anthony D.: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Routledge, London – New York, 2009.
- Soós 2007. Soós István: Értelmisségi minták és a Hungarus-tudat. In: *Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelmében*. Szerk.: Šutaj, Štefan – Szarka László. Univerzum, Eperjes, 2007. 10-20.
- SZABÓ A. 2000. SZABÓ, András: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hg.: Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000. (Frühe Neuzeit, 54.) 275-282.
- SZABÓ A. 2010. SZABÓ, András: Calvinismus und Ethnie im Reich der Stephanskronen im 16. Jahrhundert. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hg.: Fata, Márta – Schindling, Anton. Aschendorff, [Münster, 2010.] (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155.) 81-89.
- SZABÓ A. P. 2012. SZABÓ András Péter: „De profundis”. Nemzeteszemlék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146(2012): 5. sz. 1085-1160.
- SZABÓ D. 1917. SZABÓ Dezső: *Küzdelmeink a nemzeti királyságért, 1515-1526*. Franklin Társulat, Bp., 1917. (A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története, 1.)
- SZABÓ I. 1941. SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, [1941.]
- SZABÓ I. 2005. SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Bp., 2005. (Kisebbségkutatás könyvek)
- SZABÓ T. A. 1984. *Erdélyi magyar szótörténeti tár, IV. kötet*. Anyagát gyűjtötte, szerk.: SZABÓ T. Attila. Kriterion, Bukarest, 1984.
- SZABÓ-VÁMSZER 1997. *Erdélyi magyar szótörténeti tár, IX. kötet*. Anyagát gyűjtötte: SZABÓ T. Attila. Szerk.: VÁMSZER Márta. Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp. – Kolozsvár, 1997.
- SZAKÁLY 1969. SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566.) In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből, II. kötet*. Szerk.: Puskely Attila. Szekszárd, 1969. 5-87.

- SZAKÁLY 1974. SZAKÁLY Ferenc: Parasztság és honvédelem. *Valóság*, 18(1974): 7. sz. 27-39.
- SZAKÁLY 1981. SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai, Bp., 1981.
- SZAKÁLY 1988. SZAKÁLY Ferenc: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. *Valóság*, 31(1988): 3. sz. 39-51.
- SZAKÁLY 1993. SZAKÁLY Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 75-88.
- SZAKÁLY 1997. SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21.)
- SZALAY 1861. SZALAY László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*. Heckenast, Pest, 1861.
- SZEGEDI 2002. SZEGEDI, Edit: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2002. (Studia Transylvanica)
- SZEKFŰ 1939. SZEKFŰ Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939. 489-556.
- SZEKFŰ 1988. SZEKFŰ Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Bp., É.n. (Reprint: Bp., 1988.)
- SZEKFŰ 2002. SZEKFŰ Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Erős Vilmos. Osiris, Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok)
- SZENDE 2011. SZENDE Katalin: Nyelvében él a polgár? (Többynemzetiség a késő középkori Magyarország városaiban) *Aetas*, 26(2011): 3. sz. 5-26.
- SZŰCS 1963. SZŰCS Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. *Történelmi Szemle*, 6(1963): 1. sz. 11-14.
- SZŰCS 1974. SZŰCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- SZŰCS 1983. SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Bp., [1983.] (Gyorsuló idő)
- SZŰCS 1997. SZŰCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi – JATE – Osiris, Bp., 1997. (Osiris könyvtár)
- SZŰCS 2008. SZŰCS Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*, 20(2008): 11. sz. 1399-1411.
- SZVÁK 2008. SZVÁK Gyula: Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához. In: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László. Bp., 2008. (Urálisztkai Tanulmányok, 18.) 725-739.

- TARNAI 1969. TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. (Modern Filológiai Füzetek, 6.)
- TARNAI 1975. TARNAI Andor: A toposz-kutatás kérdéseihez. *Literatura*, 2(1975): 1. sz. 66-73.
- TAZBIR 1984. TAZBIR, Janusz: A lengyel nemzettudat a 16-17. században. *Világtörténet*, 6(1984): 4. sz. 37-58.
- TERBE 1936. TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája) *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60(1936): 7-12. sz. 297-351.
- TESZELSZKY 2009. TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009. (Historia pro futuro)
- TESZELSZKY 2013. TESZELSZKY, Kees: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején, 1604-1626. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk.: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees. Bp., 2013. 203-244.
- TÓTH G. 2016. TÓTH Gergely: *Szent Korona, Szent István, államalapítás a protestáns történetírásban (16-18. század)*. MTA BTK, Bp., 2016.
- TÓTH Zs. 2009. TÓTH Zsombor: Liminalitás és emlékirat-irodalom. Bethlen Miklós esete. In: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk.: Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Balassi – MTA ITI, Bp., 2009. 448-457.
- TÓTH Zs. 2011. TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. (Csonkai Könyvtár, 40.)
- TÓTH Zs. 2013. TÓTH Zsombor: Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály patriotizmusa. In: *Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin – Tóth Zsombor – Balogh F. András. Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013. 365-391.
- TÓTH Zs. 2015a. TÓTH Zsombor: *(E)migrációs kultúra a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. Adalékok a magyar patriotizmus geneziséhez*. (Kézirat) Reclti, Bp., 2015. [<http://real.mtak.hu/29441/>] (2016.11.12.)
- TRENCSENYI 2002. TRENCSENYI Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmétörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In: *A történész szerszámosládája*. Szerk.: Szekeres András. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2002. 117-158.
- TRENCSENYI 2010. TRENCSENYI, Balázs: Writing the Nation and Reframing Early Modern Intellectual History in Hungary. *Studies in East European Thought*, 62(2010): 2. sz. 135-154.
- TRENCSENYI 2011. TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011. (Eszmetörténeti könyvtár, 14.)
- TRENCSENYI- TRENCSENYI, Balázs – ZÁSZKALICZKY, Márton: Towards an intellectual his-

- ZÁSZKALICZKY 2010. tory of patriotism in East Central Europe in the early modern period. In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Eds.: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton. Brill, Leiden, 2010. 1-72.
- TRÓCSÁNYI 1969. TRÓCSÁNYI Zsolt: XVI-XVII. századi történelmünk vitás kérdéseihez. Szűcs Jenő cikkéhez. *Valóság*, 12(1969): 5. sz. 30-38.
- TURÓCZI-TROSTLER 1933. TURÓCZI-TROSTLER József: *A magyar nyelv felfedezése. Két tanulmány az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól*. Ranschburg, Bp., 1933.
- TURÓCZI-TROSTLER 1939. TURÓCZI-TROSTLER József: *Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter*. Ranschburg, Bp., 1939.
- TÜSKÉS-KNAPP 2000. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16-18. századi egyházi irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000): 5-6. sz. 573-602.
- VARGA J. 2000. VARGA J. János: Europa und „Die Vormauer des Christentums“. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hg.: Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000. (Frühe Neuzeit, 54.) 55-63.
- VESZPRÉMY 2001. VESZPRÉMY, László: The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages. In: *Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête*. Ed.: Nagy, Piroška. Université de Rouen, 2001. (Identité et pratiques sociales) 93-109.
- WACZULIK 1943. WACZULIK Margit: A magyar barokk vallásos nemzeti identitásának kialakulása. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*, 5(1942-43). Stephaneum, 1943. 720-733.
- ZÁSZKALICZKY 2015. ZÁSZKALICZKY Márton: A nemzeti identitásdiskurzusok kaotikus fogalmi háttere a 16. századi magyar írásbeliségben / irodalomban. *Előadás az „Értelmezés hatalma I. A régi magyar irodalomtörténet-írás mint történetírói metodológia” című konferencián, Bp., 2015. márc. 18.*
[<http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/10305/a-nemzeti-identitasdiskurzusok-kaotikus-fogalmi-hattere-a-16-szazadi-magyar-irasbelisegben-irodalomban>] (2016.11.19.)
- ZIENTARA 1981. ZIENTARA, Benedykt: Nationale Strukturen des Mittelalters. *Saeculum*, 32(1981). 301-316.
- ZIENTARA 1984. ZIENTARA, Benedykt: Nemzettudat a középkori Nyugat-Európában. A jelenség felbukkanása és működési formái. *Világtörténet*, 6(1984): 4. sz. 3-24.

A címdalon látható kép:

Johann Nel: Germania a töröktől sanyargatott Hungaria segítségére siet. Megjelent Martin Schrott művében: *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Chris-*

tenheit in Europa, insbesondere des Teutschen Keyserthumbs. München, Adam Berg, 1581.

A reprodukció forrása: GALAVICS 1986. 20-21.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
Előzetes módszertani megjegyzések	1
Nacionalizmus-elméletek	4
1. Primordialisták és konstruktivisták	4
2. Perennialisták	5
3. Modernisták	6
4. Etno-szimbolisták	9
A premodern nemzetfogalom eredendő polifóniája	15
1. A fogalom természete	15
2. A közép-európai régió természete	20
Előzetes keretdefiníció	20
Szerkezeti elemek, csomópontok	22
1. Állami keretek, politikai közösség	22
2. A nemzet mint politikai és társadalmi kategória	28
3. A nemzet mint etnikai kategória	37
4. A nemzeti karakter	45
5. A nyelv szerepe	50
6. A történelmi emlékezet, sorsértelmezés és szereptudat	54
7. Felekezet és nemzet	63
Összefoglalás	70
Bibliográfia	72